

**Султан Жумагулов**

# **ЖУРНАЛИСТИКАГА ЖОЛ**

**ОКУУ КУРАЛ**

**Бишкек - 2015**

**УДК 070**  
**ББК 76. 12**  
**ИС 88**

**ИС 88 Жумагулов Султан.**

**Журналистикага жол:** Окуу китеп – Бишкек 2015 - 116 бет.  
ISBN 978-9967-32-140-3

Бул китеп Кыргызстан эгемендик алгандан берки атамекендик журналистиканын өнүгүү жолдоруна, анын бир катар проблемаларына, журналисттик өнөрдүн сырларына, кесиптик этиканын негизги эрежелерине арналган. Китепте азыркы доордо журналисттин, жалпыга маалымдоо каражаттарынын жарандык коом алдындагы ролу жана жоопкердиги жөнүндө сөз болуп, автордун жеке тажрыйбасынын негизинде топтолгон усулдук корутундулар жана сунуштар камтылган. Мындан тышкары азыркы технологиялык заманда журналистиканын мүнөзүнүн, иш ыкмаларынын өзгөрүү тенденциялары чагылдырылган. ЖМКлардын өзүн өзү жөнгө салуусунун мааниси тууралуу да сөз болот.

Окуу курал журналистиканы кесип катары аркалап жүргөндөргө жана болочокто ушул өнөрдү тандап алган студенттерге жана ЖОЖ окутуучуларына, ЖМК маселелерине кызыккан бардык жарандарга багытталган.

Бул китеп «Медиа Өнүктүрүү борбору» коомдук фонду жана АКШнын Кыргызстандагы элчилигинин Демократиялык комиссиясынын көмөгү астында жарык көрдү.

ИС 4502020000-16  
ISBN 978-9967-32-140-3

УДК 070  
ББК 76.12



Embassy of the  
United States of America



«Бул долбоор Кыргыз Республикасындагы АКШ Элчилиги тарабынан каржыланган. Бул жерде келтирилген сунуштар, корутундуулар жана пикирлер, авторлордун оюн гана билдирет. АКШ мамлекеттик департаментинин көз карашына дал келбеши мүмкүн»

© «Медиа Өнүктүрүү борбору» коомдук фондусу  
©ЖМКлар үстүнөн даттанууларды кароо Комиссиясы

# МАЗМУНУ

Алгы сөз .....	4
Журналистика – өзгөчө өнөр .....	6
Кыргыз журналистикасынын тарыхына кыскача сереп .....	8
Эркиндик жана жоопкердик .....	10
Гезиттерди барактайбыз .....	13
Жаңылык. Аны кантип жасоо керек? .....	18
Адистешкен журналистика .....	46
Интернет (Он-лайн) журналистика .....	51
Интервью .....	56
Этнос аралык жана диний темаларды чагылдыруу .....	65
Балдар жөнүндө абайлап жазабыз .....	68
Ден соолук мүмкүнчүлүгү чектелген адамдарга мамиле .....	72
Журналисттик иликтөө .....	73
Кесиптик этика .....	79
Кыргызстан журналистинин этикалык кодекси .....	91
Практикалык сабактар .....	97
Чыр иштерди кантип чечүү керек? .....	102
Журналисттин коопсуздугу .....	103
Коркутуулар жана каршы чаралар .....	107
Корутунду сөз. Кеңеш-сунуштар .....	109

## **АЛГЫ СӨЗ**

Кадырман Окурман, колуңуздагы китеп менин жергиликтүү жана эл аралык маалымат каражаттарынан алган билимиме жана тажрыйбаларыма негизденүү менен журналисттик өнөрдүн сырларына, проблемаларына Сизди ортоктош кылуу максатын улап жазылды.

Мен бул кесипти тестиер кезимден тандап, дээрлик өмүр бою ушул өнөрдү аркалап келдим. Гезит, радио жана теле жаатында катардагы кабарчыдан тарта жетекчилик кызматтарда такшалдым. Кыргызстандык да, эл аралык да журналистиканын сырларына, тажрыйбаларына ортоктош болдум. Кесиптик чыйырымды совет доорунда жаштардын “Ленинчил жаш” гезитинен баштап, андан бери “Эркин Тоо”, “Асаба” гезиттеринде, андан кийин Дүйнөлүк Би-би-си радиосунда кабарчы, Согушту жана тынчтыкты чагылдыруу институтунда (IWPR, Лондон) кабарчы, “Азаттык” медиа-мекемесинин Бишкек кеңсесинде жетекчи болуп иштедим. Андан соң ЭлТР мамлекеттик телерадиокомпаниясында жана Коомдук телерадиокомпаниясында башкы директор кызматын аркаладым.

30 жылдан ашык журналисттик ишимде Кыргызстандын дээрлик бардык аймактарына, андан тышкары Москвага, Санкт-Петербургуга, Киевге, Бакуга, Лондонго, Прагага, АКШга кабарчы катары да, устат катары да каттадым. Бир катар жогорку окуу жайларында, жалпыга маалымдоо каражаттарынын редакцияларында журналисттик чеберчилик боюнча устаттык сабактарды, машыгууларды өткөрдүм.

Кыргыз журналистикасы өлкөбүз эгемендик алган күндөн тарта өз тарыхына из салып жаткан кези. Кыска убакта ал

далай сыноолорду башынан кечирди, жаңылып-жазганы да, ийгиликтерге жеткени да болду, эң негизгиси - дүйнөлүк тажрыйбаларга каныгуу менен өз улуттук жүзүнө ээ боло баштаган чагы. Кыргыз тилиндеги журналистика интернет, википедия, фейсбук, гугл сыяктуу байланыштын заманбап каражаттарынан ордун таап жатат.

Китепте жаңылык жасоо жолдору, интервью алуу өнөрү, балдар, этнос аралык жана дин маселелерин чагылдыруудагы өзгөчөлүктөр, журналисттин этикасы жана коопсуздугу сыяктуу баптар камтылды.

Адабият катары Би-би-синин журналисттик мектебинин сабактары, АКШдагы белгилүү журналист жана медиа устат Дебора Поттердин “Көзкарандысыз журналистика колдонмосу” аттуу китеби, Кыргызстандагы медиа-уюмдар даярдаган китептер, өзүмдүн “Чет өлкөлүк окурман үчүн кандай жазуу керек?” аттуу китепче, интервьюларым менен макалаларым колдонулду.

Менин бул жупуну эмгегим Кыргызстанда сөз эркиндигинин бекемделишине салымын кошот, журналистикага кадам таштаган жаштарга шамчырактай жол көрсөтөт деп ишенем. Китеп журналисттерден тышкары маалымат жаатына кызыккан бардык адистерге - психологдорго, лингвисттерге, юристтерге, саясатчыларга, ишкерлерге ж.б. пайдасы тийет.

Китепти чыгарууга көмөк көрсөткөн «Медиа өнүктүрүү борбору» коомдук фондусуна жана АКШнын Кыргызстандагы элчилигинин Демократиялык комиссиясына ыраазылык жолдойм.

Султан Жумагулов

## **ЖУРНАЛИСТИКА - ӨЗГӨЧӨ ӨНӨР**

Социалдык институт катары журналистикага илимий аныктама берүүнү максат койгон жокмун. Аны каалаган адам социалдык тармактардан оңой таап алат. Мен көп жылдар бою топтогон билимим менен тажрыйбама таянуу аркылуу бул ары өтө түйшүктүү, ары өтө кызыктуу кесип тууралуу көргөн-билгендеримди ортого салайын. Оболу журналистика деген эмне деген суроого жооп издеп көрөлү.

- Журналистика – кесип. Анткени, аны аркалаган адам белгилүү убакыт бою иштейт, тапшырмаларды аткарат, айлык жана калем акы иштеп табат, ар кандай мамлекеттик кепилдиктерге ээ болот.
- Журналистика – өнөр. Анткени, журналисттер атайын ыкмаларга таянып, ар кандай чыгармачылык табылгаларды, көркөм каражаттарды колдонушат, тынбай изденишет.
- Журналистика – өндүрүш, бизнес. ЖМКлар башка ишканалар сыяктуу товар өндүрүүчүлөр болуп саналышат – журналист жазган кабар, макала товар катары саналат. Окурман (угарман, көрөрман) аны сатып алат. Эгер товар сапаттуу, кооз болсо, ал кымбат жана өтүмдүү болот. Ошондуктан журналист менен редактор кардарларга сапаттуу товар өткөрүү үчүн күч үрөшөт.
- Журналистика – тагдыр. Бул кесипке ээ болгон адамдын жүрүм-туруму, керек болсо үй-бүлөлүк турмушу көпчүлүктөн өзгөчөлөнүп турат. Жалпыга маалымдоо

каражатынын коомдогу өзгөчө ордуна жараша журналисттин жоопкерчилиги башка кесиптерден кыйла жогору. Айталык, дарыгер калпыстык кетирип, бирин-экин адамдын убалына калышы ыктымал. Ал эми журналист жазган кабары аркылуу бүтүндөй коомду убайымга батырат, жүздөгөн адамдарды көчөгө чыгарышы мүмкүн.

Даанышмандар эркин басма сөздү демократиянын кычкылтеги деп айтышкан. Мындан дээрлик 200 жыл мурда айтылган **«Демократиясыз чыныгы гезитке, гезитсиз демократияга ээ боло албайсыңар»**, - деген жөнөкөй ойдун акыйкаттыгына дүйнө элдери ынангандай болду.

Америка Кошмо Штаттарынын үчүнчү президенти Томас Жефферсон 1787-жылы минтип жазган: «Биздин бийликтин өзөгүн элдин ой-пикири түзгөндүктөн, эң биринчи максат ушул укукту коргоо болууга тийиш, эгер мага бизде гезитсиз бийлик, же бийликсиз гезит болуш керек, ушул экөөнүн бирин тандаңыз дешсе, мен эч олку-солку болбостон акыркысын тандамакмын». 19-кылымдагы америкалык жазуучу Финли Дьон **журналисттин иши – «бечараны жубатуу, байды бечара кылуу»** деп жазган экен. Бул деген журналист адамдын социалдык тегине, коомдук даражасына карабай, баарына бирдей мамиле кылат дегенди туюндурат эмеспи.

20-кылымдын аягында кесибине мүнөздүү өзгөчөлүгү жөнүндө журналисттерден сурамжылоо жүргүзүлгөн соң мындай тыянакка келишкен: **«Журналистиканын негизги максаты – эркин коомдо жашаган жарандарды так жана ишенимдүү маалымат менен камсыз кылуу»**.

## **КЫРГЫЗ ЖУРНАЛИСТИКАСЫНЫН ТАРЫХЫНА КЫСКАЧА СЕРЕП**

Кыргыз басма сөзү советтик жалпыга маалымдоо каражаттарынан (ЖМК) кыртыш алып, анын ажырагыс бөлүгү катары өсүп өнүккөн. Дээрлик 70 жыл бою гезиттер, радио менен телеканалдар коммунисттик идеологиянын камчысын чаап, туташ цензурага алынып келген. Тоталитардык доордо эркин басма сөз тууралуу сөз да кылуу мүмкүн эмес эле. Ошондуктан, кайсы республикада, кайсы тилде болбосун, ЖМКлар дээрлик бардык окуялар, адамдар тууралуу окшош жазып, окшош чагылдырчу. Адамдар болсо борбордук, республикалык, облустук жана райондук гезиттерге милдеттүү түрдө жазылып, маалымат тандоо укугу болгон эмес. Гезит беттери КПСС съездинин, же КПСС БКнын пленумдарынын чечимдерин аткарабыз дегендей ураандарга шыкалчу. Кала берсе жайлоодогу чабан да пленумдун чечимдерине “шыктануу” менен малын бакчу. Мына ушундай бир чети күлкү келерлик фактыларга негизделген журналисттик салт калыптанган.

Өткөн кылымдын 90-жылдары советтик держава ыдырап, анын курамындагы республикалар эгемендик алганы эркин сөз, эркин басма сөз да келди. Бул процесстен Кыргызстан да четте калган жок. Алгачкы эркин гезиттер, ал турсун телеканалдар пайда болду.

Идеологиялык пафоско шыкалган, окшош жана жадатма сөз айкаштарынан баш тарткан кыргыз гезиттер жабыла элдик тилге өтүп, окумдуулугу эбегейсиз артты. Эркин сын айтууга жол ачылып, кызмат адамдарын, дегеле

бийликтерди каалашынча сындай башташты. Мамлекеттик казынадан жеп-ичкендерди ашкерелөө менен гезиттер эл ичинде кеңири кубаттоого ээ болду.

Бул оң көрүнүш менен катар терс жактар да пайда болду. Кимди болбосун каалагандай талкаласак болот турбайбы деген көз карашка жеңдирген, ээн баш, ээн ооз журналисттер катары чыга келди. Фактылардын ордуна жоромолдор менен имиштер, автордун жеке көз карашын таңуулоо, адамдардын керт башына жүйөсүз асылуу, каалаганындай мазактоо көрүнүшү орун ала баштады. Гезиттер бара-бара бийликтин, бизнестин жана саясатчылардын куралына айланып, бейтараптуулуктан, коомду ар тараптан такталган, ишенимдүү фактылар менен камсыздоо деген түпкү максатынан тайыды. Мына ошол өткөн кылым соңунда калыптанган жакшы-жаман салттар азыркы кыргыз журналистикасын мүнөздөп турат.

Бул бир гана кыргыз эмес, мурдагы советтик республикаларга таандык көрүнүш болуп калганын изилдөөчүлөр жазып жатышат. Балтика боюндагы республикалардан башкаларында журналисттер менен ЖМК ээлери журналистиканын миссиясын алигиче жетик түшүнө электиги соңку изилдөөлөрдө айтылат. Өзүн өзү багып, коом алдындагы милдетин так аткарган журналистика постсоветтик мейкиндикте жаңыдан гана кыртыш ала баштаганы белгиленет. Анткени, телеканалдардын дээрлик баары мамлекеттин же магнаттардын багуусунда отурат. Гезиттер болсо көбүнесе заказ бергендердин эсебинен күн көрүүдө. Мамлекеттин, бизнестин же саясаттын көзүн караган ЖМК эч качан чынчыл, калыс жана бейтараптуу боло албайт.

ЖМК өзүн өзү багып, эч кимдин көзүн карабаган абалда гана калыс, чынчыл боло алат. Журналисттер коомдо болуп жаткан окуяларга таасир эте аларына өздөрүн да, аудиторияны да ишендириши кажет. Азырынча постсоветтик мейкиндикте журналисттердин бир тарабы бийлик менен күрөшсө, бир тарабы бийликти коргоо менен алек. **Ал эми журналистика түпкүлүгүндө бийликке да, оппозицияга да тартпашы керек, ал бардык тараптарга тең карашы абзел. Ал коомго гана кызмат кылат.**

Демократтык өлкөлөрдө журналисттин орду өзгөчө, ал коомдогу проблемаларга көңүл бурдуруп, өзгөртүү жасоого мажбур кылган күч катары ордун тапкан. Өнүккөн коомдо ар бир жаран, чиновник, бийлик коомдук пикир менен эсептешет. Азырынча биз андай деңгээлге жете элекпиз. Бирок ошол күнгө карай жолго түшкөнүбүздөн күмөн санабайм.

## **ЭРКИНДИК ЖАНА ЖООПКЕРДИК**

Кыргызстан глобалдык дүйнөнүн бир бөлүгү болуп калды, Жер шарынын кайсы бурчунда эмне окуя болуп, эмне өзгөрүү жүрсө, анын баары кадыресе биздин коомдун турмушуна, анын ичинде ЖМКларга таасир этүүдө. Бул өңүттөн алганда Кыргызстандын көп сандаган ЖМКлары өлкөбүздө иштеп жаткан саналуу эл аралык маалымат агенттиктери тутунган стандарттар жана эрежелер менен иштөөгө умтулуусу жакшы саамалык болуп калды. Кесиптештерибиздин алдыңкы тажрыйбага өтүп жатышы кубаттоого арзыйт. Анткени бул нукура атаандаштыкка жол ачып, сапаттуу журналистиканын калыптанышына өбөлгө түзөт.

Демократия менен эркиндик – салыштырмалуу түшүнүктөр. Борбор Азиядагы коңшу өлкөлөргө салыштырмалуу Кыргызстан эркин жана демократиялуу өлкө катары таанылган. Биз, журналисттер, бул процеске өз салымыбызды кошуп жатканыбызга сыймыктанабыз. Бирок бул иштин башы гана, анткени, эркин жана ачык коомдо жашоо ар бирибиз үчүн салт болуп калууга тийиш.

Кыргызстандыктардын күндөлүк турмушуна жаңы маалымат технологияларынын кириши менен ар бир жарандын кабарчы болуу мүмкүндүгү жаралды. Башкача айтканда, өлкөнүн кайсы жеринде ким дебе, колунда кадимки эле чөнтөк телефону аркылуу айлана-тегерегинде болуп жаткан окуялар тууралуу жумурай журтту кабардар кыла алат. Кыскасы, кесиптик журналистика менен катар эле жарандык же социалдык журналистика да өөрчүп жаткан чак.

Катаал атаандаштык шартында кесипкөй журналисттерге талаптар да өстү. Мисалы, эгер мурда журналисттер гезитчи, радиочу же телекабарчы катары бөлүнүп келишсе, эми алар мультимедиялык репортер болууга аргасыз. Азыркы журналистти төмөнкүдөй элестетсек болот: бир колунда диктофон, бир колунда калем менен блокнот, ал эми ийининде – видеокамера. Ал аз келгенсип бронжилет да кийип алышы мүмкүн, анткени, азыркы тынчы жок заманда, кудай анын жүзүн ары кылсын, кокус денесине ок жаңылбасын деген кеп. Мындан тышкары прессанын азыркы кызматкерлери радиодо сүйлөп, видео тартышы жана эң башкысы – сабаттуу жаза алышы керек. Көп тил билген журналисттин болсо баасы эселеп артууда, андайлардын эл аралык компанияларга репортаж берип, жакшы калем акы табуу мүмкүнчүлүгү кең.

Постсоветтик Борбор Азия этностук, жер-суу талаш жана диний жаңжалдар такай коштоп келаткан региондор катарына кирет. Тилекке каршы, ар кандай жаңжалдарды чагылдыруу ишине коммерциялык кызыкчылыктар да таасирин тийгизүүдө. Анткени, окурман, көрөрман жана угарман үчүн күрөш курч атаандаштык шартында жүрүп, «ысык» жаңылыктарды издөөгө жана жаратууга мажбурлап жатат. «Жаңжал», «уруш», «кол салуу», «теракт» деген сыяктуу сөздөр менен башталган жаңылыктар азыркы тапта “каны жерге тамбай” тарап кетип жатканы да ушундан. Ошол эле кезде ЖМКлар лексиконунан негедир «теңдик», «гуманизм», «боорукердик», «айкөлдүк», «толеранттуулук» деген түшүнүктөрдү сейрек кездештиребиз.

Тилекке каршы, көпчүлүк ЖМКлар жаңжалдуу окуяларды чагылдырууда бир тараптуу бойдон калууда. «Сөз эркиндиги» жана «эркин ой айтуу» деген түшүнүктөр кайсы бир деңгээлде жарандык жоопкердикти жана кесиптик өзүн өзү көзөмөлдөөнү да талап кылаары эсибизден чыгып кетип жаткандай. Жаңжалдарды чагылдыруунун өзгөчөлүктөрү бар жана журналисттен бөтөнчө даярдыкты, андан тышкары адеп-ыйманды талап кылат. Анткени, кабарчы жазган сөздөрү, койгон басымы аркылуу жана жаңжалга тартылган тиги же бул тарапка жасалган шилтемелердин саны менен чырдын ырбашына же тетири-синче анын басаңдашына өбөлгө түзүшү мүмкүн. Адам катары да, журналист катары да мен дайыма «Кыянаттык кылба!» деген эрежени карманып келатам, ошол эле кеңешти башка кесиптештериме да бергим келет.

Жаңжалга байланышкан маалымат менен катар эле гуманизм идеяларын даңазалаган, адамдардын ар башка

топторунун мамилелерине байланышкан толеранттуу маалымат тууралуу да айтпасак болбос. Толеранттуулук, кыргызча айтканда, сабырдуулук, түтүмдүүлүк түшүнүгүн кийинки кезде журналисттер, саясатчылар жана укук коргоочулар байма-бай колдоно баштаганы кубандырат. Толеранттуулук түшүнүгү бүт дүйнө сыяктуу эле биздин өлкө да көп түрдүү экенин, анда ар кандай маданиятты, дөөлөттөрдү тутунган, өз каада-салты бар ар кыл улуттун, конфессиянын өкүлдөрү байырдайт деген фактыны турмуш чындыгы катары кабыл алуу болуп саналат.

## **ГЕЗИТТЕРДИ БАРАКТАЙБЫЗ**

Биздин гезиттер журналисттик этиканы, ал эми кабарчыларыбыз жоопкердик, адептик эрежелерди канчалык тутунарын 2010-жылдан кийинки эки ири изилдөө айкын көргөзүп турат. Бишкектеги “Маалымат укугу борбору” менен жалпыга маалымдоо каражаттарынын үстүнөн даттанууларды кароо Комиссиясынын демилгеси менен 2011 - 2012-жылдары жана 2015-жылы Бишкекте жана аймактарда чыгып жаткан басылмалар изилденген. Анын максаты: басма сөзгө коом тарабынан ишенимди жана сый-урматты сактоо, коомдук пикирди калыптандырууда ЖМКлардын жоопкердигин арттыруу, материалдарда социалдык толеранттуулук принциптеринин сакталышына көз салуу, этнос жана регион аралык кастыкты козутууга, адамдын абийирине жана ар-намысына доо кетирүүгө жол бербөө жана журналисттердин адеп-ыймандык жана кесиптик эрежелер чегинде иштөөсүнө көмөктөшүү.

Изилдөөчүлөр жергиликтүү гезиттер ЖМКларга байланыштуу мыйзамдардын жана журналисттин этикалык кодексинин (ЖЭК) талаптарын сактап жатабы деген суроого жооп алышкан.

Биринчи изилдөөдө 2010-жылдагы парламенттик шайлоодо басылмалар партиялар менен саясатчылардын колундагы куралга айланганы, алар саясый атаандаштарын орду менен да, орунсуз да каралоо, алардын керт башына асылуу, мазактоо жагынан бири-биринен ашып түшкөнү белгиленет. Ал мониторингге эрежелерге сыйбаган төмөнкүдөй көрүнүштөр аталган:

- кырдаалды козутуу
- фактыларды бурмалоо
- фактылар, ой-пикирлер жана жоромолдор бири-биринен ажыратылган эмес
- адамдын жеке турмушуна сыпайы мамиле жасабоо
- уруучулдук жана жердешчилик
- жеке өч алуулар
- балдарга байланышкан маселелерди чагылдырууда калпыстыктар.

2010 - 2012-жылдары басылмаларда этикалык талаптарга жооп бербеген, зомбулукту даңазалаган, сөзгө жоопкерсиз мамилени көрсөткөн бир катар мисалдарды тизмектей кетели.

«Ташбараң» аттуу баянда жергиликтүү жаш ууруну айылдаштары кантип сотсуз жазалап, таш менен уруп өлтүргөнү майда-чүйдөсүнөн бери сүрөттөлүп жазылган. Ташбараңды салт катары сыпаттап, балдар, аялдар, карыялар үрөйү учуп карап турса да, канын агызып, сөөктөрүн сындырып өлтүргөнүн толук чыгаруунун өзү журналисттик этикага сыйбаган, зомбулукту актаган көрүнүш деп эсептесе болот.

Кыз Сайкал жөнүндө: “анын кыз экенин ким билиптир”. Курманжан-датка жөнүндө: “Курманжан-датка бир байкуш “беспартийный” бечарага тийип, “любовь с первого взгляда” деп, эстен танып, бечара күйөөсүн чанып, башын аттап, Алымбекке токолдукка тиет. Эптеп Алымбек датканын башына чай кайнатып жүрүп, № 1-чи зайыбына айланат”.

“Дунган элинин уулубу же уурубубу?” деген макалада парламент депутаты тууралуу баяндалат (этикалык эрежеге ылайык каармандардын аттары атайын кыскартылып берилди – **С.Ж.**) : «Б. С. дунганчасынан жигиттигин таштап, аны урган Т-вди соттон сотко сүйрөдү”. Мында ЖЭК эрежелерин одоно бузуу орун алган – тактап айтканда, каармандын улутуна, абийирине жана ар-намысына асылат.

“Жыртыктардын формалары” аттуу сүрөттөр топтомунда балдардын ооз-ээк, мурун, жаактарындагы жырыктарга чейин көрсөтүлгөн. “Эки жашар А-дын табарсыгын врачтар байкабай алып салышкан”, “ошентип эки жылдан бери А. арткы тешигинен же заарасы, же заңы чыкканын билбей жашап жүрөт”. Бул сүрөттөөдөн кийин окурмандын абалын элестетип көрүңүз.

Ал эми 2015-жылы жасалган изилдөөлөр 2012-жылга салыштырмалуу оң жылыштарды көрсөткөн. ЖМКлар менен журналисттер материалдарды даярдоодо ЖМКларга байланышкан мыйзам талаптарын сактоого жана журналисттин этикалык кодексин (ЖЭК) тутунууга умтулганы байкалган. Менин оюмча, мунун үч себеби бар.

**Биринчи.** Айрым журналисттер менен ЖМКлар адам абийирин, ар-намысын жана ишкердик беделин коргоо боюнча мамлекеттик чиновниктер жана жөнжай

жарандар тарабынан соттук доого жыгылып, алды ири өлчөмдөгү акчалай каражат төлөөгө мажбур болуп жатышат. Бул жагдай өз тизгинин тартууга мажбурлап, кабарчылар менен редакторлор мыйзамдарды жана ЖЭКтин жоболорун сактоого аракет кыла башташты.

**Экинчи.** ЖМКлар саны токтоосуз көбөйүп, медиа мейкиндикте атаандаштык күч алды. Ошондуктан, ЖМКлар аудитория үчүн ат салышып, сапаттуу продукция берүү аракетин көрүүдө.

**Үчүнчү.** Журналистика айдыңында эски муундагы же эскиче ойлонгон журналисттердин ордуна этикалык журналистика боюнча заманбап билим алган жаштар келүүдө. Андан тышкары тажрыйбалуу жана устат адистер өткөрүп жаткан көп сандаган тренингдер, семинарлар да өз жемишин берип жаткандай.

Оң өзгөрүүлөр менен катар эле кемчиликтер, калпыстыктар мурдагыга салыштырмалуу аз болсо да, ар бир гезитте кездешет. Бул негизинен материалдын бир жактуу жазылышы (бардык тарапка орун бербөө), этностук, социалдык кастыкты козутуу, фактылар менен жоромолдорду ажыратпоо сыяктуу кемчиликтер болуп саналат.

Ошол изилдөөдөн бир катар көрүнүктүү мисалдарга орун бере кетели:

“...өпкөсүн үзүп, көпкөнүн тешиктеринен чыгарып жатат», «Казактан катын алып, баш тырмашкан бажалардын саясый ишмердүүлүгүнө ичи чыккандар деле жокко эсе», “Премьер Т. С. менен вице-премьер Д. Н-нын түбү каяк, калмакпы?” ж.б.

Бул азганактай мисалдар эле кыргызстандык ЖМКлар каалаганын жазат жана айтат, ашынып кетти деген доо-

маттарда чындык бар экенин тастыктайт. Чынында эле айрым учурда биздин кесиптештер сөз эркиндигине ашкере кыянаттык кылып жатканын ачык эле айталы. Изилдөөчүлөрдүн пикиринде, кайсы гана гезиттен болбосун түптүз эле соттошууга себепчи боло турган макала табуу оңой.

Мындай абалдан чыгуу үчүн эмне кылуу керек? Албетте, журналисттерди камоо - демократиялык мамлекетке жарашпай турган иш. Чынында өнүккөн өлкөлөрдөгүдөй деңгээлге жетишке убакыт талап кылынат окшобойбу. Мындай шартта болгону 23 жободон турган журналисттин этикалык кодекси (ЖЭК) ар бир кабарчыга айкын жол көрсөткөн шамчырак боло алат. ЖЭКтин жоболоруна китептен орун берилди.

Арийне, ЖЭК сөз жок аткарууга милдеттендирген мыйзам эмес. Бирок ал ким бирөөнүн ар-намысына доо кетируүдөн, өз ишибизди адал кыла турган, эң негизгиси – сот түйшүктөрүнөн жана азаптарынан калкалай турган документ. Бул документти журналисттик жамаатка өкмөт таңуулаган эмес – тетирусинче аны көптөгөн жылдар бою топтолгон акылына жана тажрыйбасына таянуу менен журналисттер өздөрү жапатырмак иштеп чыккан. Кыргызстан журналистинин этикалык кодекси ошол дүйнөдө журналисттик жамааттар тутунуп иштеп жаткан кесиптик жана этикалык стандарттардын ажырагыс бөлүгү деп айта алабыз.

Кандай болгондо да, кыргыз басма сөзү коңшу өлкөлөргө салыштырмалуу кыйла эркин болуп калды, бирде жаңылып, бирде жаза басып отуруп, акырындан тажрыйбага каныгып, чынчыл жана жоопкер журналистикабыз

түптөлүп келатат. Албетте, чын сөз ачуу болоорун кайсы бийлик болбосун билүүгө тийиш. Бирок, калпты-чыңды койгулаштырып, бирөөлөрдү жер менен жексен кылуу максатынан алыс болсок деген тилек бар.

## **ЖАҢЫЛЫК. АНЫ КАНТИП ЖАСОО КЕРЕК?**

Журналистиканын өзөгүн факт, жаңылык түзөт. Жаңылык – бул жаңы окуя, жаңы эле болуп өткөн нерсе. Сөздүктө жаңылык «соңку окуялар жөнүндөгү билдирүү же мурда белгисиз болгон маалымат» деп чечмеленген. Жалпы жонунан айтканда, жаңылык – бул аудиториянын кызыкчылыгын туудуруучу маалымат.

Күн-түнү тынбай чыгуучу телеканал менен жумалык гезиттин жаңылыкка мамилеси ар башка болот. Жума башында өткөн окуяны бейшемби күнү жаңылык кылып бере албайсың. Ошондуктан жумалык гезит окуянын андан аркы өнүгүшүн же ошол күнгө чейин белгисиз болгон чоожайын берет.

Жаңылыктын таасирин, маанисин арттырып берүү – бул өзгөчө өнөр, чеберчилик. Мисалы, мамлекет же өкмөт башчысынын чек ара аймагына барганынын өзү жаңылык. Ал эми мамлекет башчысынын, айталык, парламентке келгенине караганда анда айткан ою (билдирүүсү) жаңылыктын өзөгү болушу мүмкүн. “Кыргызстан жакынкы келечекте бир өңчөй парламенттик башкарууга өтүүгө тийиш. Бул тууралу өлкө президенти Жогорку Кеңештеги сөзүндө баса белгиледи” деген кабар “Президент Жо-

горку Кеңеште сүйлөп, бир катар маанилүү маселелерге токтолду” дегенге караганда алда канча таасирдүү да, жугумдуу да.

Айрыкча жаңжалдар, чукул окуялар, кырсыктар тууралуу жаңылыктарды жасоого өзгөчө мамиле зарыл. Мындай кабарлар биринчи кезекте ырасмий булактан тастыктоону талап кылат. Окуяга күбө болгон адам, албетте, булак боло алат, бирок ырасмий тарап тастыктамайын негизги булак боло албайт. Мындай учурда кабарчы окуяга күбө болгонго таянып айтып, бирок ырасмий тарап азырынча тастыктай электигин сөз жок белгилөөгө тийиш.

Жаңылык эгер коомчулуктун көңүл чордонунда турса, анын өнүгүшүн интернет-басылмалар он-лайн, ал эми телеканалдар түз репортаж катары беришет. Окуянын улам бир өңүтү ачылса, ар бири жаңылык катары кете берет. Маселен, автокырсыктан ондой адам мерт болду деген алгачкы кабар бир саамдан кийин каза тапкандардын көбү бир айылдын тургундары экени такталды деп экинчи жаңылык жаралат. Мерт болгондор арасында эки ымыркай бар экени билинди деп үчүнчү жаңылык чыгат ж.б.у.с.

Жаңылыктар улам жаңырып отуруп, бара-бара аналитикага өтөт. Эмне себептен ушундай болду, ким күнөөлү, мындан ары эмне болот деген өндүү суроолорго өкмөт адамдары, адистер жооп издешет. Бул азыркы журналистиканын мыйзамы. Мисалы, Ошто учак кырсыкка кабылды деген жаңылык чыкты. Ага удаа кырсыкта канча адам жабыр тартканы тууралуу, бул эмне учак экени, кийин ал качан акыркы жолу техникалык кароодон өткөнү, бул окуя боюнча кылмыш иши козголгону тууралуу жаңылык-

тар кете берет. Андан соң Кыргызстандагы учактар паркы кандай деген темада иликтөө жасалат же адистер катышкан талкуу уюштурулат. Ошондо гана аудитория жаңылык артынан бүтүндөй кубулуш тууралуу кеңири түшүнүккө ээ болот.

Ааламдашкан доордо дүйнөнүн кайсы бурчундагы окуя болбосун, башка жерлерде өз өңүтүн табат. Айталык, кайсы бир өлкөдө жүргүнчүлөр автобусу кырсыкка учураса, бир-эки күндөн кийин тажрыйбалуу редакторлор ал эми бизде жүргүнчүлөр автобустарынын техникалык коопсуздугу кандай деген темада аналитика жасатат.

Биздин айрым кесиптештер айрыкча ырасмий иш чаралардан жаңылык жасоодон кыйналышат. Өкмөт же парламент жыйынынан репортаж жасашканда ондогон маселелер ичинен кайсынысын кармоону айрыкча тажрыйбасы аз журналисттер билбей, башы маң болушат. Ошондуктан, жыйын болду, мындай-тигиндей маселе каралды, бул мындай деди, ал тигиндей деди дегендей ырасмий жыйындан супсак жана жугумсуз репортаж берип кутулушат. Ал эми чыныгы журналист ырасмий иш чарага да “жан” киргизип, аны аудитория сиңиргидей жеткире берет.

Ырасмий жыйындагы маселени кадыресе турмуш менен байланыштырып, кеңсе тилинде эмес, көпчүлүккө жеткиликтүү жалпак тил менен айтып берүүгө болот. Мисалы, өкмөт салык маселесин карады дейли. Аны “бүгүн өкмөттүк жыйында салык маселеси каралды, салык кызмат башчысы сүйлөп, 6 айдын отчетун берди” дебестен, “сиз же сиздин коңшуңуз ишкерлик кылса, салыкты кечиктирбей төгөсүздөрбү? Мугалимдер өз маалында айлык албай калса, балдарыбыз окуудан өксүйт эмеспи” дегендей турмуштук сөздөр менен баштаса, баары кулагын төшөй калат.

Же болбосо Бишкек мэриясы бүгүн транспорт маселесин талкуулады, бир катар компаниялар менен келишим түзүлүп жатканы айтылды деп баштаганга караганда эмки жылы бишкектиктер кенен автобустарда жүрүп калышы мүмкүн, Бишкек мэриясы чет жердик компаниялар менен келишим түзүлүп жатканын бүгүнкү жыйынында билдирди дегенди жата калып угушат эмеспи.

**Жаңылыктардын түрлөрү.** Жаңылыктардын оор жана жеңил түрлөрү болот. Согуш, саясат, кырсык жана кылмыш оор жаңылыктардын темасы. Мисалы, террорчулукка шектелгендерди жок кылуу операциясы оор жаңылыкка кирет. Миңдеген адамдардын жумушка бара албай калышына себеп боло турган айдоочулардын иш таштоосу да - оор жаңылык. Мындайда көпчүлүк ар тараптуу такталган маалыматка муктаж, анткени андай маалыматтар ар биринин күндөлүк турмушуна таасирин тийгизет.

Ал эми жетим өсүп, атактуу спортчу же ырчы болгон жигит тууралуу кабар жеңил жаңылыктарга кирет. Бул – бир чети кызыктуу, бир чети таң каларлык окуя, аны көпчүлүк талкуулай турганы анык. Спорт, искусство, маданият жаңылыктары да жеңил болуп саналат.

Аудиториянын көңүлүн чөгөрүп салбоо үчүн тажрыйбалуу редакторлор менен продюсерлер оор жана жеңил жаңылыктарды аралаштырып беришет.

**Жаңылыктарды кайдан алабыз?** Жаңылыктарды баскан-турган жердин баарынан алабыз, бирок көбүнчө төмөнкү үч жол менен алынат:

- окуя болгон жер;
- жолугушуу же пресс-конференция сыяктуу алдын ала айтылган иш чаралар;
- кабарчынын талыкпай изденүүсү.

Террордук акт, учактын кыйрашы, көчкү, суу ташкын сыяктуу окуялар бүт дүйнөнү кызыктарган жаңылыктар болуп көпкө чейин маанисин жоготпойт. Мындан тышкары журналисттер маалыматты алгачкы күбөлөрдөн: милициядан (полициядан), куткаруу кызматтарынан алышат. Айрым кабар агенттиктери тез жардам кызматтары менен байланышып, окуя болгон жерге журналисттерди да-роо жөнөтүп, анын өөрчүшүнө такай көз салып турушат.

Белгилүү бир маселелер же уюмдар менен такай иштеген дасыккан кабарчылар алдыдагы жолугушуулардын күн тартибин карап туруп эле жаңылыктын өзөгүн таап алышат. Анткени менен көп кабарчылар пресс-конференциялардан, пресс-релиздерден майда жаңылыктарды бардык аудиторияга ылайыктап жасап берүүдө кыйналышат. Мисалы, пресс-релиздер жаңылыктардын өзүнчө булагы болушу мүмкүн, бирок алар иштин башы гана болуп саналат. Редакцияларга күн сайын көптөгөн пресс-релиздер келип турат. Чиновниктер менен мекемелер, ошондой эле бизнес жана коммерциялык эмес башка уюмдар өз ишмердиги тууралуу маалымат каражаттарын кабарлап турушат.

Пресс-релиздер жаңылык болушу мүмкүн, бирок аны тараткан мекеменин же уюмдун кызыкчылыгын көздөп жазылгандыктан, сөз болуп жаткан адам же мекеме жөнүндө оң фактыларды гана чагылдырат. Ошондуктан, дасыккан журналист пресс-релизде жазылгандын артынан

ээрчип кетпей, башка булактар аркылуу анык-бышыгын текшерип турат. Айрым амалкөй саясатчылар эбин таап, өз жаңылыгын сатууга аракет кылат. Мындайда да журналист абдан этият болуп, саясатчыны бир жактуу даңазалагандан карманышы кажет.

Кабарчы зирек болсо, мыкты материалдар өзү эле табыла берет. Менин редактордук ишимде айрыкча жайкысын элге “сата” турган жаңылыкка зар болгон учурлар көп кездешкен. Ошондо кабарчылар болуп кеңешип отуруп, өзүбүз жок жерден жаңылык жасаган учурлар болгон. Бир мерте иш кеңсеге кирип келатып, алдыдагы таштанды үкөктөн бир канча бүкүлү йогурт жатканын көрүп калдым. Адамдар жайкы өргүүдө болуп, ал күнү көпчүлүктүн кызыгын туудура турган окуя жок эле. Ошондо шаардыктар таштандыга эмнелерди ыргытышат деген жаңылыкты жасап, угармандарга күтүүсүз кабарды тартуулаган элек.

Тажрыйбалуу журналисттин байланышы көп болот жана маалымат булактары менен иштөөгө көп убактысын сарпташат. Бул түйшүк өзүн сөз жок актайт. Кээде жөн эле айлана-чөйрөгө байкоо салып, тегеректеги адамдардын сүйлөшкөндөрүнөн эле жаңылыктарды тапсак болот. Документтер менен архивдер да укмуш окуяларды чубап чыгышы ыктымал. Бул иш да көп аракетти талап кылат, бирок дайыма акыбети кайтат.

**Окуя тууралуу канчалык көп булак болсо, ал ошончолук ишенимдүү жана чындыкка жакын болот.**

Маалымат таңсык товар болуудан калган азыркы дүйнөдө журналисттин ролу болуп көрбөгөндөй өстү. Үгүтчүдөн же ушакчыдан айырмаланып, журналист колунда-

гы маалыматты жарыялар алдында кылдат иликтеп жана салмактап чыгат. Жогоруда айтылгандай, кайсы бир уюм же компания фактыларды өздөрүнө ылайыктап гана таратышы мүмкүн. Ал эми журналисттер окуяны ким бирөө каалагандай эмес, болгонун болгондой берүүгө аракет кылышат. Журналистика менен маалыматтын башка түрлөрүнүн ортосундагы айырмачылык: журналисттер өздөрү баяндаган адамдарга, уюмдарга, мекемелерге көзкаранды болбоого далалаттанышат.

**Болгонун болгондой, калыс жана тең салмак чагылдыруу.** Болгонун болгондой чагылдыруу - чыныгы журналисттин милдети. Журналист да адам. Анын да өз жеке ой-пикири, сезими бар, бирок жеке пикир ички көзөмөлдө болууга тийиш деген ойду карманабыз. Журналист карама-каршы көз караштарды издеп, тигил же бул тарапка тартпастан, тең кароого далалат кылат. Фактыларды текшерүүдөн тышкары журналисттер фактылар талаш туурган учурларда ар түрдүү ой-пикирлерди издешет.

Бирок калыстык менен тең салмактуулук бирдей эмес. Тең салмактуулук бир окуянын эки тарабы болуп, экөө тең бирдей салмакта болот дегенди билдирет. Ал эми калыстык – бул ар түрдүү ой-пикирлерди угуп, аларды чогуусу менен берүү.

**Негизи журналисттер чынчыл, ар нерсеге ынтызар, өжөр адамдар болушат. Алар окуянын эмне үчүн мындай болгонун билгиси келип, суроосуна жооп тапмайын жаны жай албайт. Алар эч кимден коркушпайт, өз ишин адал аткарышат. Журналист дүйнөдөгү аягы көрүнбөгөн тарыхка жума сайын жаңы чыйыр салып турат.**

Азыр адамдардын жаңылыктарды тандап окуу (угуу, көрүү) мүмкүндүгү кеңейди. Дүйнөдө кеңири колдонулган маалымат булактарынын бири болгон радио ыкчамдыгы жана ыңгайлуулугу менен айырмаланат. Радиожурналисттер жаңылыктарды эфирге дароо чыгарат да, радиосу барлар дээрлик бардык жерден ар кандай убакта уга алат. Радиокабарчылар окуяларды сүрөттөп айтып беришет, ошондуктан угармандар окуянын кандайча болгонун элестете алышат. Радиожаңылыктар күн ичинде көп жолу обого чыккандыктан, алар бат-бат жаңыланып турат.

Үнү жана сүрөтү бар тележаңылыктарда кабарлар айтылып эле тим болбостон, эмне болгону көрөрмандарга сүрөтү менен тартууланат. Телекөрсөтүүнүн артыкчылыктарынын бири: ал сезимдерди жүрөккө жеткирип жана окуяны өзүндөй көрсөтө алат. Технологиялык жетишкендиктер – чакан камералар, цифралык редакциялоо жана спутниктик байланыш – дээрлик радио сыңары эле жаңылыктарды дароо эфирге чыгарууга шарт түзүп калды.

Соңку мезгилде басма сөз жана телерадио жаңылыктарынын ортосундагы айырмачылыктар жоюла баштады. Өнүккөн жана өнүгүп жаткан өлкөлөрдө Интернет тездик менен алдыга озууда. Интернет чексиз болгондуктан, жаңылык сайттары мол маалыматка карк кылып, узагыраак убакыт бою кармап тура алат. Алар кардарларга эң кызыктуу жаңылыктарды табууга мүмкүнчүлүк түзөт. Медиа мейкиндикке кирген Онлайн жаңылык сайттары өз кабарларын сүрөттөр менен коштоп, көпчүлүгү кабарлардын видеосун же соңку жаңылыктардын толук топтомун да сунуш кылышат.

Азыркы туташ кабарлар дүйнөсүндө журналисттерден кошумча жөндөм талап кылынууда. Маалымат булактары менен аңгемелешип, аны газетага жазуудан тышкары Интернетке чыгаруу үчүн сүрөткө тартып алуу талап кылынат. Кабарчылар сүрөт менен бирге видеоматериалдарды тартууга, ошондой эле өз сүрөттөрүнө текст жазууга мажбур болууда.

**Кабар жазуу.** Кабар жазуу абдан түйшүктүү иш: фактыларды чогултуп, ар биринин тууралыгын кылдат текшерип чыгуу керек. Журналисттер адатта кабарларды түпкү булактан алышат да, ал тууралуу кенен маалыматтарды ошол окуяга тике же кыйыр катышы барлардан, же болбосо ошол тармактагы адистерден табышат. Маалымат кошумча булактар аркылуу тастыкталат жана бышыкталат.

Кабар жазуунун да өз эрежелери бар. Эмне болду? Качан, каерде болду? Ким катышты? Эмне үчүн ушундай болду? Эми мындан ары эмне болот? Мына ушул сыяктуу негизги суроолорго жооп табылганда гана кабар ар тараптуу, ишенимдүү жана толук болот.

Мен билгенден Кыргызстанда кабар чогултуунун эки жолу салтка айланган. Биринчиси: кабарчы окуя болгон жерге өзү барат, байкоо салат, ар бир нерсени калтырбай жазат, окуяга катышы бар адамдардан пикир жыйнайт. Окуя болгон жерди өзү сезет, жүрөгүнөн өткөрөт. Ошондо гана аудитория да окуяны жонтериси менен туйгандай таасир алат.

Тажрыйбалуу кабарчылар маалымат жыйноо боюнча төмөнкүдөй кеңештерди айтышат:

- Окуя болгон жерге барганда үн жазгычтан тышкары блокнот калеми менен болууга тийиш. Анткени, электроника бузулуп калышы мүмкүн, ошондуктан жазып алуу өтө маанилүү.
- Фактыларды, майда-чүйдө нерселерди, ойлорду жана идеяларды калтырбай жазып алгыла. Кимдин ким экенин, алардын кайдан келгенин тактап жазгыла.
- Бөлмөлөрдүн, окуя болгон жердин же заттардын чиймесин бири-бирине байланыштырып чийип алгыла.
- Ысымдарды, наамдарды жана маалымат дарегин дайыма так жазып алгыла.
- Блокнотту толтуруп жазбастан, кошумча маалыматтар үчүн орун калтыргыла.

Кабар жазуунун экинчи, алгылыксыз жолу – окуя тууралуу алыстан туруп жазуу. Албетте, окуяга барууга мүмкүн болбосо анда бир жөн. Бирок барууга шарты болуп туруп, окуя болгон жерге барууга моюну жар бербеген кабарчылар да бар. Биз андайларды “кабинеттик журналист” дейбиз. Андайлар кээде окуяны өз көзү менен көргөндөй сүрөттөп, эмоциясын кошуп жазмай өнөкөтү бар. Бул, албетте, чыныгы журналистика эмес.

**Маалымат булактары.** Кабарчылар негизги жана кошумча булактарды пайдаланышат. Окуяга же темага тике катышы бар адамдан алынган интервью же ошол темага тиешелүү түпнуска документ негизги булак болуп эсептелиниши мүмкүн. Окуяны өз көзү менен көргөн-билген журналист да негизги булак катары каралат. Мисалы, өрт окуясын алсак, үйүн өрт алган киши да, өрт өчүрүүчү да негизги булактардан болот. Ал эми өрт өчүрүү кызматы кийинки күнү тараткан пресс-релиз кошумча булак болот.

**Окуяны баяндоодо кабарчылар жалгыз булак зарыл маалыматтын баарын бере албайт деген эрежени тутунушу кажет.** Кээде маалымат булактары бири-бирине карама-каршы келип калат. Карама-каршылыктардан арылуу үчүн кабарчылар далилдердин көпчүлүгү кайсы тарапта экенин аныктайт. Кошумча булактар негизги булактардан алынган маалыматтарды бышыктаганы менен пайдалуу. Кандай гана булактар пайдаланылбасын, алардын ишенимдүүлүгү дагы бир сыйра сындан өткөрүлгөнү эп. Азыр ким болбосун калпты чындай кылып жазып туруп, электрондук почта менен жиберип коё алат. Интернеттен табылган маалыматтардын баары эле чын чыга бербейт. Журналисттер аларды колдонууга болор-болбосун аныктоо үчүн булактарын текшерип чыгууга тийиш.

Дасыккан кабарчылар өз булактары менен байланышты үзбөй кармайт. Кайсы булакты пайдаланууга болот деген суроого да журналист жооп издеши керек. Кээ бир булактар жеке кызыкчылыгын көздөп, фактыны апыртып же бурмалап коюшу ыктымал. Ошондуктан, ар бир булактан алынган фактыны кайра текшерип туруу зарыл.

### **Маалымат булагы менен байланыш:**

- ар бир булактын кызмат ордун же телефон номерин эле эмес, үй телефонун жана электрондук почта дарегин да алабыз
- булактар да биз менен оңой байланышкандай болсун үчүн ар бирине иш карточкабызды беребиз
- маалыматты билген ар бир киши, анын ичинде катчылар менен кеңсе кызматкерлери да пайдалуу булак болушу ыктымал. Алар документтердин көчүрмөлөрүн

бере алат, көп учурда маселени мыкты билген кишини да таанышат.

Булак менен иштөөдө негизги эрежелердин бири – булак тыюу салган маалыматтарга мамиле. Эгер булак, мейли ал ырасмий мекеме болсун, мейли жеке киши болсун, берилген маалыматты белгилүү бир мөөнөткө чейин пайдаланууга болбойт десе, ал талапты кабарчы аткарууга тийиш. Эгер айтылган күндөн эртелей жарыяланып кетсе, анда ал булактан кол жууйсуз жана калпычы журналист катары тааныласыз.

Кийинки кезде Кыргызстанда ЖМКларга байланышкан сот иштеринде булакты ачык жарыялоо керекпи деген да суроо пайда болду. Пайдалуу маалыматты берген айрым булактар купуя бойдон калууну туура көрүшөт. Мындай учурда журналисттер жигиттик шертти сактап, булактын купуялыгын сактоосу парз. Ырас, көп өлкөлөрдүн, анын ичинде Кыргызстандын мыйзамдарында сот чечими менен булакты ачыкка чыгарууга милдеттендирген беренелер бар. Ага карабай айрым өлкөлөрдө булакты ачыкка чыгаруу боюнча сот чечимин аткаруудан баш тартып, өзү соттолуп кеткен кабарчылар болгон.

**Материал менен иштөө.** Кабарчы да, редактор да топтогон маалыматтарын кайра-кайра текшерүүгө тийиш. Албетте, иште катачылык кетпей койбойт. Бирок журналисттик ката кымбатка турарын дагы бир жолу эске салалы. Дүйнөлүк тажрыйбада өз калпыстыктарын иликтеп чыккан редакторлор жаңылыштыктар негизинен төмөнкү үч себептен улам болот деген тыянакка келишкен:

- эске түшүрүп иштөө;
- божомолдоо;
- түпнуска эмес булактарга таянуу.

Материалдар фактылардан, байкоолордон, цитаталардан жана майда тетиктерден турат. Кабарчылар көп учурда өздөрү пайдалана тургандан кыйла көп маалымат жыйнашат, бул негизи жаман салт эмес. Бирок фактылардын баарын материал ичине шыкап киргизүү менен аудиториянын башын айлантып салуу мүмкүн. Себеби, маалыматка жык макалаларды түшүнүү кыйын.

Азыркы убакыт тар заманда кыска-нуска жазылган кабарларга талап чоң. Кабарчылар материалдагы эң маанилүү нерсе эмне экенин жана аны кандай тартипте берүүнү чечиши керек. Көп кабарчылар үчүн материал даярдоодо эң кыйын иш – бул ашыкча нерселерди кыскартуу.

Устат редакторлор материалдын өзөгүн аныктоо үчүн төмөнкү суроону чечүүнү сунуш кылат:

- Жаңылык кайсы?
- Окуя кайсы?
- Образ кайсы?
- Окуяны кантип кыска-нуска баяндасам болот?

Мисалы, өрт жөнүндө жазып жатабыз дейли. Күбө болгондор, адистер менен сүйлөшүп, фактыларды, маалыматтарды жыйнадык. Эми жогорудагы суроолордун негизинде окуянын өзөгүн табалы:

- Жаңылык кайсы?

Шаар четиндеги конуштагы үй күйүп кетти, бирок адамдар аман калды.

- Окуя кайсы?

Бир үй-бүлө баш калкасыз калды, бирок алар тирүү калгандарына шүгүр деп турушат.

- Образ кайсы?

Үй-бүлө мүчөлөрү өрттөнүп кеткен үйдүн жанында кучакташып турушат.

- Муну кыска-нуска кантип баяндасам болот?

Өрт өмүрдү эмес, үйлөрдү гана жок кылды.

Бул окуяны жазганы жаткан кабарчы эми макаланын баш жагында бир үй-бүлө баш калкасыз калганын, бирок алар аман калганына сүйүнүп айткан сөздөрүнөн үзүндү келтирерин жана мындан тышкары өрттүн зыяны тууралуу жалпы маалымат берерин билет. Кабарчы шаардын өрт өчүрүүчү кызматтары тууралуу топтогон маалыматтарын алып салып, бирок өрт өчүрүүчүлөрдүн жетекчисинин сөзүн кошуп койсо болот.

**Кыска, бирок нуска жаз.** Мыкты кабар кыска, ачык жана так жазылат. Бул чынында эле кыйын иш. Материалдардын башка түрлөрүнө караганда кабарларда сүйлөмдөр менен абзацтар кыскараак келет. Жаңы абзац жаңы идея, образ же жагдай менен башталат. Журналисттер кыска, жөнөкөй, элдик тилди пайдаланышат, сын атоочтор менен тактоочторго караганда зат атоочтор менен этиштер

көбүрөөк болот. Би-би-сиде машыгуудан өтүп жүргөндө биздин радионун тилин президент да, үйдө отурган аял да бирдей түшүнүүгө тийиш деген насаат өмүр бою эсимде калды.

Мыкты жазылган кабар бүдөмүк, эки ача же кайталанма болбойт, анткени мында ар бир сөз иштейт. Тилекке каршы, кыргыз журналистикасынын бир кемчилиги - көп сөздүүлүк. Иштебеген, ой айтпаган, жондоп жазылган сүйлөмдөр жыш кездешет. Мисалы, “бул багытта олуттуу иштер жүрүп жатат”, “жыйында бир катар маанилүү маселелер каралды” деген сыяктуу “дүжүр” сүйлөмдөр кадам сайын кездешет.

Маалыматтын ажарын ачкан, окуган (уккан, көргөн) кишинин сезимине жеткирген күч – СӨЗ. Чебер жазган адамдар өз оюндагысын берүү үчүн эң ыктуу сөздү талыбай издешет. Кабарчылар маалыматтарды жалпы эл үчүн жазгандыктан, көпчүлүккө түшүнүксүз жаргондордон же атайын терминдерден оолак болууга тийиш. Маселен, оорукананын врачы бирөөнү «алган жаракатынан же контузиядан жабыр тарткан» деп айтса, кабарчы «бети-башы тытылып көгөргөн» деген сыяктуу жөнөкөй сөздөрдү колдонушу керек. Эгер тактык үчүн атайын терминди колдонуу керек болсо, ага өзүнчө аныктама берип койгон оң. Мисалы, дүйнөлүк кабарларда “вето”, “эмбарго” деген сыяктуу терминдер көп кездешет. Кийинки кезде “транш”, “дефолт” деген терминдер Кыргызстан турмушуна да кеңири кирди. Бул терминдердин маанисин бардык эле окурман биле бербейт. Мындай учурларда терминдердин маанисин чечмелей кетүү орундуу. Мындан тышкары эвфемизмдерден – эл жаңылыш түшүнүшү мүмкүн болгон сөздөр менен фразалардан этият болушубуз керек.

Мыкты кабарчы элге эмне болгону тууралуу айтып тим болбостон, эмне болгонун чебер сүрөттөп берет. Мисалы, сөөк чыккан үй-бүлө мүчөлөрү аза күтүп турушту дегендин ордуна алар бирин-бири кучактап, буркурап ыйлап турушту деп сүрөттөө менен берилсе кыйла жугумдуу. Сөздү аздектеген журналист, айталык, бирөөнү жөн гана узун бойлуу деп айтпастан, ал кишинин эшиктен эңкейип киргенин сүрөттөп жазат.

Так жазылган кабарда бардыгы: грамматика, орфография, тыныш белгилер, даталар, даректер жана башка бардык майда-чүйдө нерселер кынтыксыз болот. Бирөөнүн аты-жөнүн же жашын туура эмес берген журналисттен ишеним кетет.

**Киришүүнүн мааниси.** Кабар киришүү менен ачылат. Ал окурмандын (угармандын, көрөрмандын) көңүлүн дароо бурган эки-үч, кээде төрт сүйлөмдөн турат. Киришүүнүн кыска жана кеңири деген түрү бар. Кыска киришүүдө окуянын негизги фактылары кыскача баяндалса, кеңирисинде окуя болгон жер же образ берилет. Кыска киришүү «Жаңылык кайсы?» деген суроого жооп берсе, кеңириси «Окуя кайсы?» деген суроого жооп берет.

Мисалы, шаар четиндеги конуштагы өрт тууралуу кабар ар түрдүү жолдор менен жазылышы ыктымал. Кыска киришүүсү төмөнкүдөй болот: “Бишкектин чекебелиндеги конушта бир үй өрттөнүп кетти. Бирок үйдө жашагандардан эч ким жабыр тарткан жок. Алдын ала иликтөөлөргө ылайык, өрт электр шаймандарын туура эмес колдонуудан чыккан болушу мүмкүн”.

Ал эми кеңири кириш сөз башкачараак: “Кыш алдында Бишкектин чекебелиндеги конушта бир үй-бүлө баш калкасыз калды. Таңга маал болгон өрттөн турак-жай күйүп кетти. Тилекке жараша, үй-бүлөдөн эч ким жабыр тарткан жок. Алдын ала маалыматтарга караганда, өрт электр шаймандарына шалаакы мамиледен чыккан болушу мүмкүн. Жаңы конуштарда өрттүн көбү дал ушул себептен чыгат”.

Кыска киришүү кеңирисине караганда эки-үч сүйлөмгө кыскараак болот. Кеңири киришүү узунураак болгону менен андагы ар бир сүйлөм окуянын өзөгүн ачат. Киришүүнүн эки түрүндө тең окуянын эң маанилүү жактары камтылат.

**Материалдын түзүлүшү.** Адамдардын омуртка сөөктөрү сыяктуу эле бардык кабарлардын түзүлүшү болот. Ансыз кабарлар фактылардын башаламан жыйындысы болуп, аларды жалгаштыруучу өзөк болбой калат. Түзүлүштөр көп түркүн болуп, кабарчынын чебердигине, окуянын маанисине карата тандалат.

- “Аңтарылган пирамида”. Көп кабарлар жүз жылдан көбүрөөк мезгил илгери иштелип чыккан салттуу түзүлүшкө негизделип, эң маанилүү маалымат менен башталат. «Аңтарылган пирамида» формасында эң маанилүү маалымат баш жагында берилет да, калган маалыматтар маанисине жараша жалгашып кете берет. Кабар маанилүү же чукул болгон учурда бул форма пайдалуу. Эгер сиз маанилүү кабарды биринчи билдирип жаткан болсоңуз, кабардын башында эле аудиторияга эмне болгонун айтууга ашыгасыз. Мисалы, жер көчкү жөнүндөгү кабар кырсыктан набыт

болгондор жана жабыр тарткандар менен башталары бышык. Бул түрдө киришүүдөн кийинки маалымат алгач айтылган кабарды андан ары кеңейтет. Жер көчкү тууралуу материалды алсак, кабарчы андан ары кырсыктан кыйраган жерди сүрөттөп, андан кийин аман калгандардын же куткаруучулардын сөзүнөн үзүндү берет.

Узунураак кабарда журналист негизги темага кыйыр тиеши бар кошумча маалыматтарды да камтышы мүмкүн. Жер көчкү жөнүндөгү кабар, мисалы, өкмөттүк жана эл аралык жардамдар, кырсыктан аман калгандардын өтө зарыл жана узак муктаждыктары тууралуу маалыматтарды камтышы ыктымал.

- “Кум саат”. “Аңтарылган пирамиданын” өзгөртүлгөн формасы ушундай ат менен белгилүү. Ал да жогоркудай эле таризде эң маанилүү маалымат менен башталат, бирок бир-эки абзацтан кийин эле кууш тартып, окуя ирети менен баяндалат. Дагы эле жер көчкү жөнүндөгү кабарды мисал алсак, кабарчы кыскача киришүү менен баштайт да, ага бир-эки абзац берген соң кабарды жер көчкүдөн аман калган бирөөнүн баяны менен улантат. Кабардын бул түрү кабардын башы менен баяндоо бөлүгүнүн ачык ажыратылып турушун талап кылат.
- “Ромб”. Бул форманы пайдаланган кабарчы кыска баян менен баштайт да, анан образ аркылуу окуянын маңызын сүрөттөйт. Бул кичинекей окуя андан ары кеңейтилип, анын маанисин ачып берет. Кабардын аяк жагында окуядагы жеке образга кайрылуу менен баян жыйынтыкталат.

“Ромб” көбүнчө телекөрсөтүү жаңылыктарында, гезит кабарларында пайдаланылат. Мисалы, СПИДге каршы жаңы дары жөнүндөгү кабарды алалы. Дарыга муктаж болгон оорулуудан баштап, анан бул сыноо дары экенин, аны колдонуу жол-жобосун айтып берип, акырында догдурлар жаңы дарыдан дабаа болбосо, жогоруда айтылган оорулуу узакка жашай албайт деп айтышканы жазылат. Кабарчы кайсы гана түрүн тандап албасын, кабар элге кызыктуу болуп, өзүнө тартып туруш керек.

**Жакшы макала окурманды эми эмне болор экен деп бүйүрүн кызытып, соңуна чейин “жетелеп” жүрөт.**

**Материалды жыйынтыктоо.** Узак же кыска сапарга аттанганда бара турган жер дайын болгон сыяктуу эле материалдын соңу да ойдо турганы дурус. Бул айрыкча радио-телекабарларда абдан маанилүү. Басма сөз жана Интернет кабарларынан айырмаланып, радио жана телекөрсөтүү кабарлары түз сызык түрүндө болот. Анын үстүнө көрөрмандар менен угармандар эң аягында уккандарын баарынан жакшы эстеп каларын изилдөөлөр көрсөтүүдө. Ушундан улам көптөгөн радио жана телекөрсөтүү кабарлары кыскача корутунду менен аяктап, кабардын маңызын баса белгилешет.

Көп учурда материалдын соңу анын башынын жаңырыгы болуп, маанилүү маселеге же кишиге басым жасалат. Эгер кабарда проблема көтөрүлгөн болсо, анын артында сунуштар берилиши мүмкүн. Материал соңунда көбүнчө алдыда боло турган нерселер тууралуу сөз жүрөт.

**Цитаталар жана сандар.** Кабарлар негизинен кабарчынын сөзү менен берилет, бирок башка адамдардын

сөздөрү, цитаталар жана үндөрү да камтылышы мүмкүн. Орду менен колдонулган цитаталар окуяга катышкандардын сезимин, көз карашын чагылдырып, кабардын таасирин арттырат. Орундуу цитата кабар ажарын ачат, окумдуу кылат.

Эрежеге ылайык, цитатаны айткан киши аталууга тийиш. Тике цитаталар кеминде бир-эки сүйлөмдөн туруп, адам кандай айтса, дал ошондой берилет. Алар айтылган ой кайталоого татыктуу болгон учурда колдонулат. Толук эмес цитаталар узак келип, негизинен басма сөздө колдонулат да, бөтөн ой журналисттин баяны аркылуу берилиши мүмкүн. Кабарчы мындай цитатаны сөздүн мааниси сакталгыдай кылып пайдаланышы кажет. Мисалы, өкмөт башчы: «Мектептерге жана башка социалдык мекемелерге ташкөмүр жеткирилди, кыштан кыйналбай чыгышат», - деп айтты. Бул цитатадан журналист бир гана сөзүн мисал кылуу менен «Өкмөт башчы бардык социалдык мекемелер кышка даяр экенин билдирди» деп жазса болот.

Бирок чиновниктин айткандарынын баарын тизмектей берген да жарабайт. Бюрократтык тил менен айтылып, курулай фактылар камтылган цитаталардан оолак болбуз. Маселен, мэрдин «Биз кийинки жумадан тарта оңдоого муктаж болгон шаардагы көчөлөрдү тактайбыз, объектилерди кайра карап чыгабыз» деген сөзү уккан кишинин сезимине жугабы? Мындай маалыматты кабарчынын сөзү менен жетик берсе болот: «Мэрдин айтымында, жакын арада шаар жолдору оңдоло баштамакчы».

Көпчүлүк журналисттер математиканы анча жактырышпайт, бирок математика абдан керек. Мисалы, маа-

нисиз сан менен маанилүү сандын айырмасын ажыратып берүү үчүн журналисттер сандар менен иштей билүүгө тийиш, болбосо алар жаңылыш же баш айландырма, ал турсун калпыс макала жазып коюшу мүмкүн. Материал даярдоодо сандардын мааниси, орду өзгөчө болгондуктан, журналисттерге математикалык туюм зарыл. Банк иштери менен бизнести, банкроттук менен өнүгүүнү баяндоо үчүн математикалык түшүнүктөр керек. Жөнөкөйлөштүрүп айтканда, сандар менен берилген маанини сөз менен берүү үчүн журналисттер математикалык көндүмгө муктаж.

Дасыккан журналисттер сандарга этият мамиле жасашат. Алар арифметикага жана статистикага таянуу менен өз оюн далилдешет. Проценттерди, катыштарды, өсүүнүн өзгөрүү темптерин жана башка сандардын ортосундагы катыштарды эсептеп чыгаруу аркылуу чийки маалыматтардан көрө окуяны алда канча таасын баяндап беришет. Бирок сандарды аудитория оңой түшүнгүдөй айткан дурс.

Сандар кайра-кайра текшерүүдөн өткөн соң кабарчы аларды орду менен колдонуу жагын чечиши керек. Мында негизги эрежени эске түйүү керек – сандар канча аз болсо, ошончо жакшы. Алар түшүнүктүү болуш үчүн көбүнчө тегеректелип берилет. Мисалы, жумушсуздар саны 19867ге барабар дегендин ордуна 20 миңге чукулдады деген жеткиликтүү. Сөз жок тактыкты талап кылбаса, проценттерди да тегеректеген туура. 78,8 процент дебей, 80ге чукул процент деген оң.

Сандар образдуу болгону да абзел. Мисалы, менин жеке тажрыйбамда мындай бир окуя болгон. Кыргыз тилин

өнүктүрүүгө өкмөт өп-чап каражат бөлгөн кез эле. Аны мен мамтилге каралган акчанын көлөмү ошол кезде базарда сатылып жаткан жылы эскирек “Мазда” машинасынын баасына барабар деп жазган элем. Ошонун өзү аркылуу эле мамлекеттик тилге мамилени элестетүү мүмкүн эле.

**Редактордук иш.** Редакцияларда иш күн эртең мененки чогулуш (пландоо) менен башталат. Редакторлор менен кабарчылар ошол күнкү маанилүү саналган окуяларды талкуулашат, ар бир маалыматты салмакташат, ар бир кабарчынын тажрыйбасына, жөндөмүнө жараша тапшырмалар берилет.

Чечим кабыл алынган соң жетекчилер чогулуп, чыгарылчу кабарлардын тоptomун сыдыргыдан өткөрүшөт. Бирок кабарлар боюнча чечимдер бат-баттан өзгөрүп турат. Капитет окуялар болуп кетсе, кабарлардын маанисине карап, айрымдарын алып салууга туура келет. Окуялардын өнүгүшүнө жараша кабарлар улам толукталып, жаңыртылып турат. Кайсы кабар берилип, кайсынысы алынарын чечүү - редакторлордун жана продюсерлердин иши. Бирок редактордун иши муну менен эле бүтпөйт. Кабарлар чыгар алдында эң жооптуу иш редактордун мойнуна түшөт. Ал сунуш кылынган кабарлардын жетик жазылгандыгын, так, толук жана тең салмактуу экенин текшерип чыгууга тийиш.

Редактордун иши устаттыкты, жогорку билимди жана ошондой эле тез-тез өзгөрүлүп туруучу жагдайда ыкчам иштей билүүнү талап кыларын байкадык. Бул адамдын жазуу, редакциялоо жана макет түзүү боюнча мыкты жөндөмү болууга тийиш. Ал так, жоопкер болуп, жамаат ме-

нен иштешүү жана жетектөө касиети бар адам болушу керек.

Редактор кабарларды мыкты билиши керек, кабарды жайгаштыруу, тема коюу же тандоо, сүрөт жана иллюстрация иштерине да түздөн түз катышат. Редактор ар бир кабардан ката издеген экинчи көз катары да кызмат кылат. Кабарчылар өз материалын дайыма бир-эки сыйра текшерип туруп гана редакторго каратууга тийиш. Маанилүү кабарлар кайра-кайра оңдолуп же жазылганы кадыресе көрүнүш.

Редактор грамматикалык жана маанилик, ошондой эле орфографиялык каталарды карап чыгат, бардык сандардын тактыгын текшерет. Табит жана тил маселелерине көңүл бурат. Редакторлор менен кабарчылар материалды үн чыгарып окуу менен (айрыкча теле жана радиодо) өтө узун сүйлөмдөрдү, кайталоолорду, ашыкча фразаларды жана мааниси эки ача сөздөрдү алып таштайт.

Редакторлор адатта машыктыруучулук милдетти да аткарышат. Машыктыруу – кабарчыга кошумча тажрыйба берүү, анын жөндөмүн арттыруу жолу. Бул кабарчылардын бир эле жаңылыштыкты кайра-кайра кайталай бербестен, ишинин сапатын арттырууга көмөктөшөт. «Мыкты редактор кабарчыны материал жазып жатканда акылдашуу, кеңешүү жолу менен машыктырат», - деп жазат Танзаниянын «Аласири» гезитинин кабар бөлүмүнүн редактору Жойси Базира.

**Мыкты редакторлор (продюсерлер) кабардан дайыма мактай турган, сүрөй турган нерселерди издейт жана мүчүлүштүктөрдү учкай көрсөтүү менен чекте-**

**лет. Ал кабарчынын материалына тийишпейт, анын ордуна кабарчыны ынтаа коюу менен тыңдап, тактай турган учурда гана суроолорду берет.**

Тынбай машыгуунун пайдасын мен өзүм да сездим. Би-би-си радиосунда иштеп турганымда жылына жок дегенде 1-2 жолудан машыгуу өтүшөр эле. Ошол машыгуулар мурда окуп-билип, улам унутуп баратканды кайта жаңырытып, жаңы тажрыйба алууга өбөлгө түзөт.

**Кабардын аталышы, тезистер жана сүрөттүн тексттери.** Кабарчылардын материалдарын редакциялоодон тышкары редакторлор кабарларга тема коюп, сүрөттөргө текст жазышат. Кабардын аталышы анын мазмунун чагылдыруу менен бирге реклама да болот. Ал кабардын эмне тууралуу экенин аудиторияга билдирүү менен аны баштан-аяк окуп чыгууга кызыктырат. Ал эми сүрөттүн алдындагы текст окурмандарды кызыктыргыдай жазылышы керек.

Эрежеге ылайык, кабардын аталышы кыска жана кызыктуу болуш керек. Жакшы редактор кабардагы негизги маселени анын аталышына сыйдырууга аракет кылат, демек, кабарга тема коюудан мурда аны менен толук таанышуу зарыл. Кабар аталыштары жөнөкөй жана айкын болууга тийиш. Мисалы: “Өкмөт кышта ташкөмүр колдонууга чакырды” дегенге караганда: “Өкмөт: кыштан ташкөмүр жагып чыгалы” деген жугумдуурак эмеспи.

Аталышта (темада) көп колдонулган жана мааниси эки ача сөздөрдөн сак болуңуз. Кабардын аталышында эмне болсо, кабардын мазмунунда да ошол нерсе болууга

тийиш. Аталышында бир башка айтылып, бирок мазмуну башка болгон кабар окурманды иренжитери анык.

Сүрөт тексттеринин да максаты болот. Сүрөт менен текст бири-бирин толуктап келип, чакан баянды түзөт да, окурман кабардын өзүн окубастан туруп түшүнө алат. Көпчүлүк сүрөт тексттери кыска келип, бир-эки саптан турат. Кээде гезит же интернет сайты көп сандаган сүрөттөрдү берип, аларды узун баян менен коштоо аркылуу толук бир окуяны баяндашы ыктымал.

**Графикалык жана визуалдык материалдар** ЖМКнын көркөмүн арттырып, аудиторияны өзүнө тартат жана кабарлар да ого бетер жеткиликтүү чыгат. Атактуу гезит дизайнери Рон Рисон айткандай, графикалык материалдар – декорация эмес, маалымат. Графикалык материалдар негизги фактыларды берип жана окуяны иллюстрациялаштырат. Өлкөдөгү абанын булганышы жөнүндө материал даярдоодо карта колдонсок, кайсы жерде аба өтө көп булганганын таасын көрсөтөт эле. Иллюстрация абанын булгануусу өпкөгө кандай таасир тийгизерин көрсөтүшү мүмкүн.

Бирок, сандар менен маалыматка жык толгон графикалык материалдардан оолак болгон оң. Окурман же көрөрман графикалык материалды көрөр замат эле негизги ойду илип алгыдай болуш керек. Графикалык материал жол белгиси сыяктуу – айдоочунун аны окуп отурууга убактысы жок, рулда баратып, оңой илип алгыдай болсун.

**Телерадио жана интернет кабарлары.** Радио, телекөрсөтүү жана интернет журналистикасы сөздөрдү эле эмес, аудио жана видеоматериалдарды да пайдаланат. Теле-

радиодогу кесиптештери сыяктуу эле интернет журналисттери да өз кабарларында аудио жана видеоматериалдарды, ошондой эле окурмандын олтурган жеринде окуяга “аралашуусуна” мүмкүнчүлүк бере турган интерактивдүү элементтерди да пайдаланышат.

Телерадио кабарлары окурмандар үчүн эмес, угармандар үчүн жазылат. Кабарчылар өз материалын окуп жаздырышкандыктан ал даана, түшүнүүгө оңой болушу кажет. Гезит же интернет окурмандарынан айырмаланып, телерадио аудиториясы окуган же уккан кабарына кайра кайрылып, түшүнбөй калган нерсесин тактай албайт. Ошондуктан телерадио кабарчылары демигип кыйналбагыдай, кыска сүйлөмдөр менен жазып, даана, так окушу керек.

Телерадио кабарчылары өздөрү колдонуп жаткан сөздөрдүн ыргагына ыңгайлашканы жакшы. Алар акындар сымал ыргакты сезиши кажет. Телерадиодо басма сөзгө ылайыктуу, бирок үн чыгарып окуган кезде күлкүлүүдөй туюлган сөздөрдөн этият болуу керек. Ошондой эле айтылышы уйкаш, бирок мааниси ар башка сөздөрдөн да сак болобуз.

Телерадио кабарлары окуу үчүн жазылса да, гезиттегидей эле туура жазылууга тийиш. Кыргыз журналистикасында телерадио кабарлары окулгандыктан, тыныш белгилерин коюу анча зарыл эмес деген тетири түшүнүк орун алган. Туура жазуу бүгүн абдан маанилүү, анткени көптөгөн радио жана телеканалдар азыр өз материалдарын Интернетке чыгара баштады.

Телерадио кабарлары гезиттердеги кабарларга салыштырмалуу оозеки тилге жакыныраак келет. Демек, те-

лерадио журналисттери окуп эмес, өздөрү айтып берип жаткандай жазышы керек. Бул үчүн тынбай машыгып, мээнет төгүү зарыл. Радиодо иштеп жүргөндө мен жакын адамдарыма окуяны айтып берип жаткандай элестетип машыкчумун. Кийин телеканалдарда редактор катары иштегенимде кабарчылар менен алып баруучуларга табигый үнүңөр менен айтып бергиле деген кеңешимди берчүмүн.

Ошондой эле студияга кирген алып баруучулар эфир башталганда өзүн “унутууга” тийиш деп ойлойм. Мисалы, түнү конок күтүп, чала уктап келген алып баруучу менин көздөрүм киртийип жатса керек деп ойлонсо, айтып жаткан окуясынан алаксыйт. Өзү айтып жаткан окуяга жан-дили менен кириши керек, ошол окуя, текст менен “жашаганда” гана аудиторияга таасири күчтүү болот. Текст менен шаша-буша тааныша калып, окуянын өзөгүн чала билген же билбеген алып баруучу көрөрманды өзүнө тарта албайт.

**Үн менен шоокумдун мааниси.** Телерадио кабарлары окуя болгон жерден үндөр жана шоокумдар менен коштолот. Үн үзүндүсү радиодон же телекөрсөтүүдөн түшүнүктүү болууга тийиш. Адатта адистер окуя тууралуу узак түшүндүрмө берет, анын баарын эфирге сыйдыруу мүмкүн эмес. Ошондуктан, адистин айткан оюнун ток этер жерин табуу түйшүк жаратат. Мындайда кабарчы маектешкен адамдын кыска үнүн пайдаланып туруп, өз сөзү менен улап толуктайт.

Үн үзүндүлөрүнөн тышкары телерадио кабарларында табигый үндөр менен шоокумдар да камтылат. Буга окуя болгон жердеги шамалдын добушу, “тез жардамдын” сиренасы, балдардын ызы-чуусу сыяктуу шоокумдар ки-

рет. Табигый шоокумдарды кошуу угармандардын же көрүүчүлөрдүн кабарчынын баянына караганда окуя болгон жерди же кырдаалды жүрөгү менен туюшуна мүмкүнчүлүк берет.

**Видеоматериалдар.** Тажрыйбалуу телекабарчы окуянын таасирин арттыруу үчүн өз сөзүн видеоматериалдар менен айкаштырат. Алар адегенде видеоматериалдардын баарын карап чыгып, өзүнүн жазганы видеого шайкеш келерине ынанышы керек. Видеоматериалдар сөздөр менен шайкеш келбей калганда көрөрмандар уккан нерсесине караганда көргөнүн көбүрөөк эстеп калат. Сөз менен видеоматериалды шайкеш келтирүү деген көрөрмандар көрүп жаткан нерселерди жөн эле айта берүү дегендик эмес. Мисалы, видеодо какыраган талаа көрсөтүлүп жатса, кабарчы какырган талаа деп отурбастан, жыл кургакчылык келип, дыйкандар ойдогудай түшүм жыйнай албай калышты дегени оң.

**Телерадио кабарлары.** Гезиттердин же интернет-сайттардын окурмандары жаңылыктарды көңүлүнө жараша иргеп таанышат. Алар кааласа биринчи беттен, кааласа арткы беттеги спорт кабарларынан башташы мүмкүн. Ал эми радио угарманы же телекөрүүчү кабарлар менен алар кандай ирээтте берилсе, ошондой тартипте таанышууга мажбур.

Телерадио кабарлары адатта продюсер же редактор күндүн эң негизги жаңылыгы деп эсептеген кабар менен башталат. Продюсерлер көбүнчө маанилүү же адаттан тыш кабарды кийинкиге калтырып, кириш сөздөр менен көрөрмандардын бүйүрүн кызытып, программаны баштан-аяк көрүүгө же угууга мажбурлайт.

## **АДИСТЕШКЕН ЖУРНАЛИСТИКА**

Көптөгөн редакциялар журналисттерин адистештирүүгө көңүл буруп жатат. Анткени, ар бир тармак тууралуу сапаттуу кабар да, аналитика да жазуу зарылдыгы туулду. Аудитория кыйналып түшүнгөн тармакты адистер өз лексикасы менен айтып бериши мүмкүн. Ал эми журналист андай оор тармакты көпчүлүккө жетик, жалпак тил менен айтып берет эмеспи.

Адистешкен кабарчылар өзү тандаган тармактагы кыбыр эткен окуялардын баарын билип, маанилүүлөрүн дароо кабарлап турушу керек. Ошондой эле бул тармактын ички проблемаларына да сүңгүп кирип, көпчүлүктү таң калтыргандай жаңылыктарды же иликтөө макалаларын берсе деп күтүшөт.

Адистешкен журналист ошол тармакка таандык бардык уюм-мекемелерди, адистерди, проблемаларын билиши керек. Буга көп убакыт коройт, бирок ал тармакты терең билип алган журналист коомчулук ичинде кадыр күтөт, анын айтканы ишенимдүү жана таасирдүү болот.

Адистешүүнү чечкен кабарчы тандаган тармакты эрикпей «кыдырып» иликтеп чыгышы керек. Тармакка тиешелүү бардык нерселерди окуп, чогулуштар менен алардын күн тартиптери тууралуу маалыматтарды чогултуп, адистери менен тынбай маектешкиле. Жетекчисинен тартып жөнөкөй кызматкерге чейин ымала күтүп, дайыма байланышты кармоо керек.

Тармактык кабарчылар да айла кеткен учурларга туш болушат. Мисалы, кабарчы жазган нерсе ошол тармакта-

гы адистерге же кызматкерлерге жакпай калышы мүмкүн. Бир жагынан чындыкты чыгаруу керек, экинчи жактан маалымат булактарынын көңүлүн да кантип калтырасың?

**Бийлик жана саясат.** Бир караганда бийлик жана саясат тууралуу жазган оңой көрүнөт. Анын үстүнө кыргыз журналистикасынын өзөгүн саясий темалар түзөт эмеспи. Бийлик иштеринин көбү чогулуштарда айтылат, ошондуктан бул жаатта иштеген кабарчылар аларга көбүрөөк катышууга тийиш. Бирок тажатма чогулуштан тажатма репортаж берүүдөн качуу керек. Андайды бербей койсо болот, же андайларды кызыктуу кылып жасоо жолун табуу зарыл. Чогулуштарда ондогон маселе каралат, анын баарын аудитория сиңире албайт, ошондуктан кабарчы эң маанилүүсүн гана тандап, баяндап бериши керек.

Бийлик тууралуу кабарлар супсак сезилиши мүмкүн, бирок алардын чечимдери ар бир жарандын, бүтүндөй коомдун тагдырына таасир этет эмеспи. Мисалы, финансы, акча маселелери тууралуу кабарлар окуганга оор. Бирок мамлекеттин акчасы кайсы тарапка көп, кайсы жакка аз жумшалганын билген пайдалуу.

Бийлик дегенде Кыргызстан сыяктуу өнүгүп келаткан өлкөлөрдө анын ишин же бир беткей даңазалоо, же бир беткей жамандоо, кынтык, кемчилик издөө өнөкөтү бар. Андай ниет койгон кабарчы аудиторияга эч качан калыс, тең салмактуу кабар бере албайт.

Демократиялык коомдо саясий кабарчылардын негизги миссияларынын бири - шайланма кызматка талапкерлер тууралуу жарандарга туура, так маалымат берүү. Ошондо гана жарандардын аң-сезимдүү добуш берүүсүнө

өбөлгө түзөбүз. Бул үчүн журналисттер талапкерлердин өткөн-кеткенин, алардын көз караштарын жана позицияларын, ураандарын ж.б. иликтеп чыгууга тийиш. Тилекке каршы, кыргыз журналистикасында талапкерди “оңдурбай” каралоо же “апендинин кызындай” мактоо көрүнүшү дагы эле орун алууда. Анткени, экономикалык абалы начар ЖКлар менен журналисттер ар кандай заказды аткарууга аргасыз.

Саясатчылар коомдук фигура, башкача айтканда, элдик адамдар болуп саналышат. Ошондуктан алардын жүргөн-турганы көпчүлүктүн көз алдында болот. Эгер алар мыйзамга же коомдук адеп-ыйманга сыйбаган жорукка барса, аны журналист ачык жарыялоого тийиш. Бирок такыр эле артынан сая түшүп алып, жеке турмушуна асылып алуу алгылыксыз.

**Бизнес жана экономика.** Ар бир адамдын жашоо-турмушунда бизнестин таасири чоң. Жумушсуздук, азык-түлүк менен күйүүчү майдын баасы баарыбыз үчүн маанилүү. Курулуш, кыймылсыз мүлк, айыл чарбасы, өндүрүш, кен казуу, фонд биржасы, проценттер сыяктуу темалар боюнча кабарларды кантип жазбай коёбуз? Бизнес жана экономикага адистешкен кабарчылар экономикалык түшүнүктөр менен терминдерди терең иликтеп, аларды элге түшүнүктүү жатык тил менен, же болбосо атайын түшүндүрмөлөр менен бериши керек. Маселен, «улуттук дүң продукция» сыяктуу жалпы терминдер «мамлекет чыгарган товарлардын жалпы наркы» деген сыяктуу түшүндүрмөлөр менен берсе болот.

Бизнес кабарчыларынан аудитория «карыз реструктуризациясы», «акча девальвациясы», «приватизация»

сыяктуу экономикалык терминдердин так чечмеленип беришин күтөт. Бизнес кабарчылары финансылык билдирүүлөрдү, баланстык отчетторду жана жылдык отчетторду түшүнө билиши керек.

Бизнес тармагы башка тармактарга караганда математика жана статистика боюнча тереңирээк билимди талап кылат. Бирок бизнес кабарчылары сандарды азыраак пайдаланууга тийиш, анткени өтө жыш сан окурманды чарчатат. Мыкты бизнес кабарчылар окуянын маанисин жеке адамдардын мисалында жеткиликтүү тил менен баяндап берет.

**Ден соолук, илим жана айлана-чөйрө** жөнүндөгү кабарлар адамдардын жашоо-турмушуна тике таасирин тийгизет. СПИД боюнча жазып жүргөн кабарчы бул оорунун кесепетин жана окуган адамдар бул оорудан кантип коргонуу керектигин таасын айтып берүүгө тийиш. Бул тармактарга адистешкен журналисттер, айталык, куш тумоосу, адамдын генетикалык картасы, тосулган дарыялардын таасири дегендин баары тууралуу жаза алат.

Бизнес кабарчылары сыяктуу эле илим менен иштеген кабарчылар да татаал терминдердин аныктамалары менен түшүндүрмөлөрүн жыйнап жүрүшөт жана аларды өз кабарларында жалпы аудиторияга түшүнүктүү болгудай колдонушат. Илим темасында иштеген кабарчылар илимий изилдөөлөрдүн жыйынтыктарын текшерип чыгуу үчүн илимий методду, математиканын негиздерин жана статистиканы билиши керек.

**Криминал жана сот** боюнча иштеген кабарчылардан өтө өжөрдүк талап кылынат. Адатта милиция, прокура-

тура жана сот кызматкерлери журналисттерге маалымат берүүнү анча каалашпайт, же чектеп беришет. Бирок кабарчы бул мекемелердин ички эрежелерин, жоболорун жакшы билсе, орундуу суроолору менен жарга такайт, керек маалыматтарды ала алат.

Криминал боюнча адистешкен кабарчылар кылмыштарга кандай аныктама берилерин мыкты билиши кажет. Мисалы, милициянын пресс-релизинде кылмыш жөнүндөгү негизги фактылар берилиши мүмкүн, ал эми мыкты кабарчылар тереңирээк казышат. Алар окуя болгон жерге барып, майда-чүйдөсүнө чейин териштирип, кошуналар же күбөлөр менен аңгемелешет.

Мыкты сот кабарчылары сот процессин башынан аягына чейин билишет. Алар шектүү адам кармалып, айыпталганда, тергелгенде, соттолуп, өкүм чыгарылганда же бошотулганда эмне болорун алдын ала сезишет. Тажрыйбалуу кабарчылар узак жана тажатма сот ишине эрикпей катышат. Адвокаттар сот ишиндеги мыкты маалымат булактарынын бири болуп саналат. Адатта алар прокурорлорго караганда ишке байланыштуу көбүрөөк маалыматтарды айтып беришет.

**Спорттук журналистика** эң өнүккөн жана кызыктуу тармак катары таанылган. Мыкты спорт кабарчылары оюндун эсебин же мелдештин жыйынтыгын билдирүү менен эле чектелбейт. Алар адамдар оюнга барып же аны телевизордон алалбай турган маалыматтар менен да камсыз кылышат. Спорт кабарчылары мелдештин тышкы жана ички эмоциясын, анын артындагы көмүскө иштер тууралуу айтып беришет.

Спорт кабарчылары өздөрүн да экстремалдык спорттогудай алып жүрүшөт. Дайыма убакыт тартыш, күнбү, түнбү түз репортаж берүү керек. Алар бир эле учурда упайларды эсептеп, оюнду баяндоого мажбур. Бардык журналисттер сыяктуу эле алар да өздөрү баяндаган окуяны калыс жана бейтарап баяндоого тийиш.

## **ИНТЕРНЕТ (ОН-ЛАЙН) ЖУРНАЛИСТИКА**

Жаңы медиатехнологиялар журналистиканын мүнөзүн өзгөртүп, керек болсо дүйнөдөгү окуяларга таасирин тийгизүүдө. Ошондуктан Интернет журналистика тууралуу өзүнчө сөз кылган орундуу. Азыркы доордо колу жеткен адамдын баары Интернет аркылуу кабарчылык жана серепчилик милдетти алып, коомдук пикирге таасирин тийгизип жатышат. Ал тургай жабык режимдер, авторитардык бийликтер Интернеттеги кабарлар, ой-пикирлер менен эсептеше баштады. Интернет маалыматтардын күчү менен адамдар нааразылык акцияларга чыгып, бийликтеринин жана башкаруучуларынын кыңыр же терс иштерин ачык айтууда.

Твиттер, Фейсбук жана Ютуб өңдүү интернет программаларын колдонуу менен жарандык активисттер текст, үн жана видеомаалыматтарды таратууда. Мисалы, Иранда президенттик шайлоо өткөн кезде жергиликтүү журналисттерге терс маалыматтарды таратууга тыюу салышкан. Ошондо жөнжай жарандар аталган программалар аркылуу окуялардын чындыгын бүт дүйнөгө таратышкан.

2015-жылы ноябрда террорчулар Парижге бүлүк салганда дал Интернеттин күчү менен адамдар коопсуз жайларга барып калкаланышкан. Айтор, азыр бардык

эл-жерде жаңы маалымат технологиясынын зор күчүн сезип калышты.

Америкалык атактуу программист Натан Фрайтес мындай деп жазат: «Мен сан жеткис технологиялар менен жаңы медиа системаларын коргоочуларданмын. Биздин муундун өтө таң калтырган жарк эткен ачылыштары дүнүйө-байлык катары же көңүл ачуу үчүн гана эмес, ошондой эле дүйнөдө чыныгы жакшылыкты орнотуу үчүн да колдонууга болот деп эсептейбиз».

Менин жеке баамымда, Интернет жарандык журналистикага жол ачууда. Адамдар бардык жерден окуяларды жазып же тартып алып, сайттарга жиберип же өздөрү жүктөп жатышат. Ошол аркылуу коомдо бири-бирин көзөмөлдөө күч алды. Экинчи жактан адамдар ичиндеги оюн чын дилинен жазуу мүмкүнчүлүгүнө ээ болду.

Айрым изилдөөчүлөр Интернет салттуу журналистикага атаандаш болот десе, башкалары өз ара жуурулушуп, бири-бирин толуктап, колу жеткен адамдардын күндөлүк турмушуна кадыресе кирерин божомолдошот. Ал эми Интернет тарабаган коомдор, же аны чектеген өлкөлөр цивилизациядан оолак калары айкын болуп калды.

**Интернет кабарларына талаптар.** Интернет журналистикасында басма сөз журналистикасы менен телерадио журналистикасынын айрым белгилери бар, бирок өзүнө гана таандык өзгөчөлүктөрү болот. Көп учурда веб-сайттар гезитке жарыяланган кабарларды сунуш кылат. Кээде окурмандар андан видеоклиптерди да тандап ала алат, бул жагынан веб-сайттар телекабарларга да окшоп кетет. Жаңы технологиялар маалымат дүйнөсүн кантип өз-

гөртүп баратканын иликтеген веб-сайттын ээси Жонатан Дюб мындай дейт: «Телекөрсөтүү кабарларды көрсөтөт. Басма сөз баяндайт жана түшүндүрөт. Интернет көрсөтөт, баяндайт, далилдейт жана карым-катышка кирет».

Азыр Интернет кабарынын мааниси артты. Анткени анда текст, сүрөт, аудио жана видеоматериал, кыскасы, маалыматтын бардык түрү бар. Байланышка чыккан окурман кошумча маалымат үчүн өзүнчө веб-сайттарды табат, айрым маалыматтар башка булактар тарабынан берилет. Окурман маалымат таба ала турган даректердин камтылышы менен интернет кабарлары кеңейүүдө. Жонатан Дюб интернет кабарлары - басма сөз менен теле-радио кабарларынын аралашмасы деп эсептейт.

Интернеттеги кабар сайттары окурманга ар түркүн маалыматтарды сунуш кылгандыктан, кабарчылар узак тексттерден качышы кажет. Интернет журналистикасы окурмандардын кабарчы же редактор менен дароо жана тике байланышуусуна мүмкүнчүлүк берет. Мындан тышкары көптөгөн сайттар окурмандардын өз ой-пикирин ортого салышы үчүн орун бөлөт жана аны башкалар да окуп чыгып, өз ойлорун кошумчалашат. Айрым изилдөөлөр окурмандардын жардамы менен турмуштук мисалдарга негизделген маанилүү кабарлар пайда боло баштаганын көргөздү.

Азыр журналисттер Интернет аркылуу да өзүн көргөзүү, атакка жетүү мүмкүнчүлүгүнө ээ болду. Салттуу журналистиканын талаптарын сактоо менен жаңы медианын ыкмаларын шайкеш келтирүү аркылуу алыска кетсе болот. Жаңы медиа боюнча адистер бир катар кеңештерин ортого салып келишет, ошолордон ылайыктуу деп санагандарым төмөнкүлөр:

- Блогер болууга умтулгула.  
Өз жүрөгүнө жакын тема боюнча жазуу аркылуу аудиторияга бат алынарын изилдөө көргөздү. Бирөөгө жакпай калса эмне болот дебестен, тартынбай жазууга киришкен дурус. Баштаган ишти уланткан оңой.
- Твиттерге жазууга үйрөнүү керек.  
Твиттер жаңылыктардын түгөнгүс булагы болуп калды. Бул мурда белгисиз жаңылыктарды табууга, өз оюңузду кыска берүүгө жол ачкан казына. Твиттерден кыска-нуска жазуу тажрыйбасына да ээ болобуз.
- Видео жасаганды билип алгыла.  
Бул да анча кыйын эмес, күн сайын жаңы техника турмушубузга кирип жатат. Мисалы, уюлдук телефонго жана ноутбукка тиркей турган камералар. Кагаз гезитте иштеген журналисттер видео коштогон макалалардын таасири эселеп артарын түшүнүп калышты.
- Уюлдук телефон – чынында эле таң калтыра турган инструмент. Жаңы телефондордо үн жазгыч, куралган камера, видео – кыскасы, журналистке керектин баары бар.
- Шилтемелерди пайдалангыла.  
Шилтемелер – он-лайн дүйнөнү кыймылдаткан күч. Пайдалуу шилтеме жасаганды үйрөнүү керек.
- Тэгини пайдалануу.  
Тэги көрсөтүү адаты абдан пайдалуу. Тэги интернет-

тен издөө ишинде мааниси зор, жазгандын баарын табууну оңойлотот.

- Бейтааныш, кулакка одоно угулган сөздөрдөн чочу-багыла.  
Ошол эле тэги, social media же WEb 2.0. деген өңдүү терминдер кол жеткис сезилиши ыктымал. Бирок бул сөздөрдүн ичинде терең маани камтылган, ошон үчүн талыкпай изденген туура.
- Ой-пикир айткандан уялбагыла.  
Адамдын ички дарамети анын оюнан таасын билинет. Айрым таланттар интернет-журналистикадан табылып жатканы буга күбө. Ошондуктан, коркпой пикир калтырып, талашуудан тартынбаш керек. Пикирлер чын дилден жазылганы жакшы.
- Жамаат түзгүлө.  
Пикирлештер, тилектештер ымала күтүшөт, жалпы жамаат түзүп алышат. Кызыктуу топторго катышуу кажет. Ою жаккан адамдарга ынак болгула.
- Ниет болсо, эртеңкиге калтырбагыла.  
Ишке дароо өткөн оң. Коркпогула. Кечиккендер дайыма тыңдарга ырыскысын тарттырат.

*Бул кеңештер журналисттерге эле эмес, башка кесип ээлерине да керек деп ойлойм. Анткени, бүт дүйнө, ар бир адам жаңылыктын чордонунда болууга, айлана-төгөрөктө болуп жаткандарга таасир этүүгө умтулуп жатпайбы.*

## **ИНТЕРВЬЮ**

Журналистиканын негизги жанрларынын бири – интервью. Анын түрлөрү көп, ар биринин өз эрежелери бар. Бирок бардыгына тиешелүү негизги бир эреже бар, ал – коомчулуктун көңүлүндө турган суроого сөз жок жооп алуу.

**Негизги эрежелер.** Дасыккан журналисттер маектешти капа кылбастан туруп, бирок шайын кетирген суроолорду берүүнүн ар кыл амалдарын айтып келишет. Өткөн кылымдын 60-жылдары журналистикада “сэр Робиндин эрежелери” деген түшүнүк пайда болгон. Британдык жаш тележурналист Робин Дэй ошол кездеги бир кылка, супсак, жайбаракат жүргүзүлгөн интервью салтын бузуп: **“Журналист аудиториянын атынан ыңгайсыз суроолорду берүүгө акылуу, керек болсо милдеттүү”** деген учкул сөзү менен тарыхка кирген.

1961-жылы Робин интервью жүргүзүүнүн эрежелерин түзүп чыгат да, ал бара-бара дүйнөлүк журналистикада кеңири колдонула баштайт. Эмесе, ошол эрежелерге токтололу:

- Интервью алып жаткан алып баруучу суроолорду берүү, фактылар менен пикирлерди тактоо деген журналисттик милдетин аткарууга тийиш;
- Алып баруучу жеке көз карашын гана эмес, ар башка ой-пикирлерди чагылдырган суроолорду бериши керек;
- Белгилүү же даражасы бийик мейман менен маектешкенде алдастап коркпош керек;

- Маектешке ыңгайлуу же өтө жупуну суроолорду берүү менен аудиториянын көзүн жазгыруу жарабайт;
- Иш берүүчүнүн курч суроолорду жумшартуу өтүнүчүн аткаргандан, же бийликтерге жагуу аракетинен оолак болуу керек;
- Интервью алуучу журналист коногу менен алдын ала суроолорду кеңешүүгө милдеттүү эмес, бирок жалпысынан эмне тууралу маек болорун айтат;
- Журналист эфирдин убакыт мүмкүнчүлүгүнө жараша коноктун оюнун аягына чыгуусуна шарт түзүүгө милдеттүү;
- Камерага көнбөгөн маектешти ыңгайсыз же уялгыдай абалга калтырууга таптакыр жол бербөө керек;
- Суроолор ишенимдүү чыгып, так жооп алмайын бекем туруу керек. Бирок суроолор өтө эле өктөм же маектешти басынткыдай угулбашы кажет;
- Алып баруучу конок менен кайым айтышууга болбосун эске тутуу зарыл. Ал көрөрмандардын кызыкчылыктарына иштеген журналист, ал прокурор, тергөөчү же психиатр эмес.

Андан бери жарым кылымдан ашык мезгил өтсө да, бул эрежелер туура интервью жүргүзүү боюнча журналисттерге шамчырактай эле кызмат кылып келатат.

**Түз эфирде интервью жүргүзүү.** Бул чоң даярдыкты жана өтө тактыкты талап кылган иш. Айрыкча талкуулай турган маселени терең билүү зарыл. Кандай болгон учурда да алып баруучу өзүн ишенимдүү жана табигый кар-

машы шарт. Түз эфирде маектешүүнүн да негизги эрежелерине токтоло кетели.

Эфир алдында:

- Теманы бир сыйра карап, керек ойлорду жазгыла
- Окуялардын жүрүшүнө такай көз салуу үчүн электрон жабдыктарды, мисалы, планшетти же смартфонду колдонгула
- Темада өтө маанилүү саналган жагдайларды бөлүп коюу керек
- Продюсер менен алдын ала кириш сөздү жана болжолдуу суроолорду такташ керек
- Телефондор же башка жабдыктар өчүрүлсүн, көңүлдү эч нерсе алагды кылбасын
- Кол астында стаканда суу турсун, кокус жөтөл кармаса керек болот

**Суроолордун орду жана максаты.** Интервьюда суроолордун баары эле маанилүү болушу мүмкүн эмес. Маселени өзөгүн ачып бергидей бир канча орчундуу же болбосо англисче key questions, кыргызчалаганда ачкыч суроолор болот. Албетте, биринчи суроонун мааниси чоң, анткени иштин жүрүшү көбүнчө ачылыш суроого жараша болот. Көп журналисттер интервьюга келген адамдын көңүлүн жайгара турган жайдары суроо менен баштаганды жакшы көрүшөт. Алардын оюнча, жайдары башталыш келген конок менен жакшы ымала түзүп, акырындан сырын тартууга өбөлгө түзөт.

Интервью алдын ала макулдашылат, конок менен теманын өзөгүн талкуулап алган туура. Көпчүлүк кабарчылар суроолордун же темалардын тизмесин түзүп алышат. Тизмеде кабарчы булактан алгысы келген башка маалыматтар, документтер же сүрөттөр да болсо ашыкча эмес. Суроолор ирети менен берилип, ортодо тактоочу суроолор кошулушу мүмкүн.

Дасыккан кабарчы суроолорду кагазда кандай болсо, дал ошондой окубастан, кадыресе сүйлөшүп отургандай берет. Тамагын кырып, кээде маектешин кубаттап, саал тыным алып, ордунан копшолуп, кыскасы, өзүн табигый алып отурганы аудиториянын интервьюга ишенимин арттырып, ал эми конок тартынчак болсо, анын да эркин сезишине мүмкүнчүлүк түзөт.

Кабарчы булактан алгысы келген маалыматтын баарын алууга күчүн үрөөгө тийиш. Эгер конок майдаланып, же суроодон четтеп, же түз жооп бербей, жондотуп туруп алса, “кечиресиз, көпчүлүк көңүлүн өйүгөн суроосуна жооп алгысы келет” дегендей сөздөр менен аны кайруу керек. Негизи эле алдын ала макулдашуу учурунда суроолорго так, кыска жана маңыздуу жооп берүү керектигин, эфир убактысы чектелүү экенин эскерткен туура болот.

Суроолор кескин, чорт болбошу кажет. Маселен, «Бул боюнча сиздин оюңуз кандай?» деген менен «Сиз кандай деп ойлоор элеңиз?» дегендин ортосунда айырма бар. Максат – келген коноктон болушунча арбын маалымат алуу, аны төгүлтө сүйлөтүү. Кыйын журналисттер унчукпай кулак төшөп, маектешти орду менен кубаттап отуруп, маанилүү маалыматтарды аудиторияга алып чыгышат.

Кыргыз журналистикасында интервью абдан жыш кездешет. Айрыкча саясатчылар жана шоу чөйрөсүнүн өкүлдөрү менен. Менин байкашымча, көп учурда интервьюга коюлган талаптар аткарылбай жатат. Көбүнесе кабарчылар маектешине жетеленип кетишет, аны алдыртан мактап жана даңазалап отуруп алышат. Натыйжада кызыктуу маек ордуна саясый жарнама болуп калат.

Саясый интервью өзгөчө даярдыкты талап кылат. Саясатчынын кулк-мүнөзүн, ички дүйнөсүн, көз карашын ж.б. изилдеп алган кабарчыга андан интервью алуу жеңил. Маектешине капыстан чукугандай суроо берүү аркылуу интервьюнун угумдуулугун (окумдуулугун) арттырып, аудиторияны жандантабыз. Тилекке каршы, азыр бул жагынан биздин журналисттерде тажрыйба жетишсиз болуп жаткандай. Мисалы, белгилүү саясатчылардын бири “Кыргызстанды кыргыздар гана башкарышы керек” деген өңүттө билдирүү таратканда көптөгөн маалымат каражаттары андан интервью алганы бар. Ошондо бир да кабарчы “Сиз президент болом деп жүрөсүз, бир гана кыргыздардын президенти болосузбу, же жалпы кыргызстандыктардынбы?” дегендей чукугандай суроо бербегени таң калтырган.

Маек аяктаган соң кабарчы эң өзөктүү деп саналган суроого алган жоопту тактап кетсе болот. Интервьюга келген коноктун кыялы чукул болгон күндө да, аны кекетүүгө, кагып-силкүүгө жол берилбейт. Тетиписинче аны менен жылуу коштошуп, ыраазылык жолдогон туура.

**Адамдарды кантип сүйлөтүп, кантип сырын тартабыз?** Бул бардык журналисттердин көкөйүндө турган суроо. Анткени, күн сайын ар түркүн кулк-мүнөздөгү, кээде

кыялы чукул адамдар менен маектешүүгө туура келет. Айрыкча талаштуу, талылуу маселе болгон учурда адам журналист менен аңгемелешкиси келбейт. Айрым учурда күйүткө батып турган адамдан маалымат алуу зарылдыгы туулат. Ар бир учурга даяр рецепт берүү кыйын дечи, ошентсе да жалпы эрежелерди эске тута жүргөн ашыкча болбойт.

Кызмат адамы болобу, жөнжай адам болобу, сөз башында эле анын маалыматы көпчүлүккө керек экенин эскерткен туура. Адатта кызмат адамдарынын убактысы өтө тартыш болот. Ошондуктан, “сизден коомчулук күтүп жаткан маалымат алалы дедик эле, убактыңыз тар экенин билебиз, сиз айткан маалда барып, кыскача интервью алып кетсек болобу?” – болжол менен ушундай сөздөн баштаган эп. Мамчиновниктердин көбү “ач кулактан тынч кулак” деп, көрүнгөн шылтоо менен интервьюдан качышат. Адатта басма сөз кызматына кайрылгылачы, кат жазгылачы деген шылтоолор айтылат. Эгер маек “күйүп” жатса, аны да ачык айтуу керек. Ак көңүл же түшүнүктүү кызмат адамы көнбөй койбойт, анткени эртең эле журналисттерге күнү түшүп каларын билет. Эгер кызмат адамы такыр эле кежирленип туруп алса, анда ал кишиден ала турган маалыматты коомчулук билүүгө акылуу дегендей сөз учугун чыгарабыз. Мында дагы болбосо, анда Кыргызстандагы ЖМКларга байланышкан бир катар мыйзамдар боюнча мамлекеттик кызматкер маалымат берүүгө милдеттүү экенин эсине салып, бирок анчалыкка баргысы келишпесин, айла кеткенде сизден маалымат сурасак, баш тартты деп жарыялоого аргасызбыз, бирок бул да жакшы жол эмес деп айтабыз. Мындайда 100 болбосо да, 90 процент учурда журналисттин пайдасына чечилет.

**Бирок эч качан “эртең эле колго түшөсүз», «сизден да бирдемке табабыз” деген өңдүү коркутканга барбаш керек!**

“Жылуу сөз жылаанды да ийининен чыгарат” деген учкул сөз бар. 1999-жылы Баткенге сырттан согушкерлер кол салганда Кыргыз өкмөтүндө бир генерал гана негизги булак болуп турду. Ал кездеги кырдаалга жараша генерал көп маалыматты айта албайт эле. Ошондо эч куру дебегенде негизги маалыматка кошумча, кыйыр маалымат алуу өтө кыйындыкка турган. Мен анда Би-би-сиге жаңы эле кабарчы болуп кирген кезим эле. Жапониянын төрт геологу барымтага алынгандыктан, дүйнөдөгү ири окуялардын бири болуп турду. Лондондон Би-би-синин англис кызматынан атайын кабарчы келип, чогуу иштеп жүрдүк. Мына ошондо эл аралык компания ар бир маалыматты туш-тушунан текшермейин эфирге бербесин өз көзүм менен көрдүм.

Ошол коогалуу күндөрдүн биринде Кыргызстандын коргоо министрлиги Баткенге аскер абалын киргизди деген маалымат чыгып кетти. Би-би-синин кабарчысы бул маалыматты жогорку бийлик өкүлдөрүнөн такташ керек деди. Мен лондондук кесиптешиме бул жалган маалымат, Кыргызстан Конституциясы боюнча президент же парламент гана аскер абалын киргизет десем да, баары бир такташ керек деп талап кылды. Президенттин басма сөз кызматына чалсак, андай маалымат жок дешти. Бирок лондондук кесиптешим генералдын өзүнөн тактоо керек деп көгөрүп туруп алды. Көрүнгөндөн суранып жатып, генералдын үй телефонун алып, чала баштадым. Жубайы алып, генерал сууга түшүп жатканын айтты. Лондондук кабарчы эфирге чыкканы жаткан. Мен кайра чалып, эжекелеп жатып, акыры генерал телефонго келди.

Өзү ак көңүл киши эле, бирок генерал деген генерал да, бир сыйра урушуп да алды. Ошондо “Сизди журналисттердин баары жакшы көрөбүз. Өзүңүз тактап бербесеңиз, жалган маалымат тарап кетет. Азыр англисче так маалымат берели деп, өз өлкөмө күйүп чалып жатам” деп, генералды сүйлөтүп алган элем. Ошондон кийин чындыгы эч шек туудурбаган маалыматты деле бир сыйра тактоо иш эрежеме айланып кетти.

Айрым кызмат адамдары журналисттерден жаа бою качышат. Андай адамдарды да ийитсе болот. Аны эрикпей күтүп, атайын таанышканы келгениңди, кээ бир маалыматтар жалган чыгып калбас үчүн анда-мында сизге кайрылып турсам болобу деп өтүнүш керек.

Айтмакчы, көпчүлүк радио жана тележурналисттер адатта алган интервьюсун толук бере албай, маектешин таарынтып алышат. Эң керек маалыматты алыш үчүн кээде башка суроолорду берип, сүйлөтүп жибитип алгандан кийин негизги суроону берип, кийин эфирге ошол үзүмүн гана коюшат. Кызмат адамдары андан кийин журналисттерге ишенбей калышат. Ошондуктан, ким бирөөдөн кыска интервью аларда керек гана суроону берген оң. Адатта мындай интервьюну телерадиожурналисттер “үн алуу” деп коюшат.

**Алыстан алынган интервьюлар.** Кабарчылар телефон же электрондук почта, кээде социалдык тармактар аркылуу да интервью алышат. Андай интервьюнун артык жагы – убакыт үнөмдөп, дароо эфирге коё аласың. Кемчил жагы – бетмандай баарлашуудагыдай жылуулук сезилбей калат. Маектештин маанайы кандай, иш бөлмөсү иреттүүбү дегендей жагдайлар көз сыртында калат. Кээде интервью берген адамдын бөлмөсүнөн кошумча идея

чыгып калышы мүмкүн. 2000-жылдары кайсы бир саясатчыдан маек алганы үйүнө барып калдым. Ошондо үйүнөн түркүн чымчыктарды, гүлдөрдү көрүп, саясатчынын эрмеги (хоббиси) деген жаңы идея жаралган эле.

Телефон же электрондук дарек аркылуу алынган маектерге өтө сак кароо керек. Анткени, кайрылган адам сууроолорго өзү жооп берип жатабы деген күдүк ой туулбай койбойт. Анткени Интернеттеги даректи өзгөртүп коюш оңой же телеграф кызматтарындай (Рейтер же Ассошиэйтед Пресс өңдүү) текшерип туруу мүмкүн эмес. Электрондук почтаны же интернетти колдонгон журналисттер башкалардай эле кесиптик эрежелерди тутунушат. Алар өздөрүн журналистмин деп тааныштырып, мындай маалымат эмне себептен керек болуп жатканын ачык айтууга тийиш. Алар ар кандай башка маалымат булактары менен иштегендей эле фактыларды текшерип, ой элегинен өткөрүшү зарыл. Анан интервью алган адамдан дагы кандай кошумчасы бар экенин тактаган туура. Дасыккан журналисттер интервью алган кишиден эң аягында «Бул тууралуу дагы ким менен сүйлөшсөм болот?» деп сурашат.

## ЭТНОС АРАЛЫК ЖАНА ДИНИЙ ТЕМАЛАРДЫ ЧАГЫЛДЫРУУ

Этнос аралык жаңжалдарды чагылдыруу өтө жоопкердикти жана этияттыкты талап кылат. Буга байланыштуу 2010-жыл июнда Кыргызстан түштүгүндө болгон этнос аралык каргашага карата жеке байкоолорумду ортого сала кетейин. Бул окуя алдында эки медиаустат Жалал-Абадда жана Ошто этнос жана диний аралык жаңжалдарды чагылдыруу боюнча семинарларды өткөргөн элек. Бул иш чара ошол жылы май айында Жалал-Абаддагы окуяларды айрым ЖМКлар жана укук коргоочулар эл аралык стандарттардан алыс чагылдыргандан улам Европадагы коопсуздук жана кызматташтык уюму тарабынан уюштурулган болучу. Ошондо бир катар жергиликтүү телеканалдар менен басылмалар бир жактуу, кастыкты жаккан материалдары менен Оштогу жана Жалал-Абаддагы ансыз да араң турган улут аралык кагылыштын чыгышына өбөлгө түзүшкөн.

Качан гана чатак ырбап, арты кан төгүүгө айланып, өлүмдүн карааны ар бир үйгө баш баккан кезде кесиптештербиз таптакыр башка жагына өзгөрүлдү – дээрлик баары окуянын этностук жагына басым жасоодон качып калышты. Маалымат агенттиктери менен телеканалдардын жаңжал учурунда ишин изилдеген эксперттер аталган ЖМКлардын журналисттери Түштүктөгү окуяларды чагылдырууда сыпаттоо жана баа берүү пикирлеринен жана эмоциялуу сүрөттөөлөрдөн оолак кармаганы белгиленет. Көпчүлүк кабарларда улуттук тегине басым жасап, бир тарапка доомат артууга караганда элдешүүгө чакырууга басым жасалган. Менимче, кан төгүүгө күбө

болгон журналисттер улут аралык жаңжалдын арты канчалык оор кесепетке алып келерин өз көзү менен көргөндө гана жарандык жоопкердигин сезген көрүнөт.

Ошол каргашанын алдында бир катар гезиттерде ашынган улутчулдукка алдырган макалалар басымдуулук кылып, “Кыргызстан – кыргыздар үчүн!” деген ураан башкы бетке чыккан. Ал турсун кыргыз эместерди өлкөдөн сүрүп чыгаруу керек деп ачыктан ачык чакырыктар ташталган. 2010-жыл июндагы Ош менен Жалал-Абаддагы улут аралык кагылыштын чыгышында жергиликтүү ЖМКлар терс роль ойногону тууралуу жергиликтүү да, эл аралык да баяндамаларда айтылган эле.

Тилекке каршы, этнос аралык маселеге тоготпос, жоопкерсиз мамиле окуя басылгандан кийин да көптө барып токтогонун айта кетели. Басылмалардын ошо кездеги материалдарынын биринен үзүндү (этикалык эрежеге ылайык аты-жөндөрү атайын кыскартылды – **СЖ**): «...кылмышкерлерди А. Т. өзүнүн «уголовный розысктагы» кызматкерлерине У. Ш-ны көрсөтүп: «азыр мен муну мууздайм, силерге башын алып келип көрсөтөм», - дейт. Көрсө, И. А. ар бир кыргыздын башы үчүн 500 АКШ долларын берээрин айткан. У. Ш-ны союп жатканда бычагы сынып калат да, жанында турган бирөөнүн бычагын ала коюп, койдой мууздайт. Анысы аз келгенсип, оң кулагын кесип алып, башына керосин куюп өрттөйт. Баш күйбөй калганда аны таш менен урат. Таш баштын чекесине тийгендиктен, баш сууга ыргып кетет. Ал эми денесин ошол каналга ыргытып жибершет...».

Бул саптарды кабарчы көрүп тургандай сүрөттөп жазган жана окуган адамдардын сезимин козгоп, башка этносту жек көрүүсүн тутантат. Ошондой эле журналист

кылмышкерлер деп сыпаттап жатат. Журналисттин этикалык кодексинде “...расалык, улуттук, жыныстык, региондук, диний, сексуалдык жана социалдык кастыкты пропагандалоо максатында пайдаланышына жол берилбейт”, “Соттун чечими чыкмайынча журналист адамды кылмышкер атай албайт. Материал даярдап жатканда журналист кылмыш боюнча шектелип жаткан адамдардын аты-жөнүн жана сүрөттөрүн жарыялоодон оолак болушу зарыл” деген жоболорду эске салгым келет.

Бардык өлкөлөрдө, анын ичинде Кыргызстанда да этнос аралык, диний кастыкты жакканы үчүн жазык жоопкерчилиги каралган. Жергиликтүү журналисттер же андай мыйзам бар экенин билишпейт, же билишсе да, ага кол шилтеп коюшат. Өнүккөн демократтык өлкөлөрдө улуттук, диний азчылыктардын проблемаларын чагылдырууга өзгөчө көңүл бурулган. Мисалы, Би-би-си телерадио-берүү корпорациясынын кызматкерлери үчүн көрсөтмө колдонмодо ар кандай азчылыктарды кандай чагылдыруу боюнча атайын бөлүм бар. Андан үзүндү келтирейин: «Жаңылыктарда азчылыктардын топторун көрсөтүүдө этият болуу зарыл. Эгер өтө зарылдыгы болбосо улуту же теги тууралуу айтыш кажет эмес”. Ошондой эле өңүн сүрөттөгөндө да этият болуу керек деп айтылат.

Постсоветтик өлкөлөрдүн ЖМКларында, тилекке каршы, адамдын улутуна кээде атайылап басым жасалат. Маселен, орус же кыргыз басылмаларында “теги кавказдык үч киши кылмыш кылып жатканда кармалды”, “азия тектүү адамдар шектелүүдө” дегендей маалыматты көп эле окууга болот.

Этностук тегине басым жасабоо талабы дин маселесине да коюлган. Айрыкча азыр дүйнөдө диний жааттагы жаңжалдарды эске алганда адамдын диний ишенимине басым жасоого ашыкпаш керек. Тилекке каршы, Кыргызстанда диний негизде айтыштар кеңири орун алган. Буга мусулман жана теңирчилер жамааттарынын ортосундагы кайым айтыштар күбө. Ошондой эле протестанттык агымга киргендерди ЖМКлар аркылуу кодулоо өкүм сүрүп жүрөт. Кезинде мечиттерди улутуна жараша бөлгөн окуяларды ЖМКлар ачык чагылдырган (өзбектер мечити, дунгандар мечити деген сыяктуу). Ал эми азыркы диний негизде согуш күч алган кезде айрыкча социалдык тармактарда “сакалчан террористтер” же “кайырдандар” деген айтыштар тынбай жүрүүдө. Мына ушунун баары келип, адамдардын улуту, өңү, дини боюнча касташуусун күчөтөрү белгилүү.

**Журналисттин каарманы – АДАМ. Биз адам жана адамдар тууралуу баяндайбыз. Анын өңү, көзүнүн чоң-кичинеси, диний ишеними негизги болуп саналбайт.**

## **БАЛДАР ЖӨНҮНДӨ АБАЙЛАП ЖАЗАБЫЗ**

Кыргызстан мыйзамдарына ылайык, 18ге толо электер бала катары саналат. Бала туулганынан тарта улуулардай эле укуктарга ээ. Бирок бала али чабал да, ал өз укуктарын коргой албайт. Дал ошондуктан журналист балдар тууралуу материал даярдоодо этикалык эрежелерди бекем сактоого тийиш. Баладан маалымат же интервью алабы, сүрөткө тартабы – журналист биринчи

орунга баланын кызыкчылыгын коюп, андан кийин гана өз максатын улашы керек.

Биринчиден, бала тууралу анын ата-энеси же аны асырап алгандар уруксат бергенде гана материал жасайбыз. Дээрлик бардык кодекстерде өзгөчө кырсыктарга же кылмыш иштерине байланышкан материал даярдоодо балдардын аты-жөнүн атабоого, алардын сүрөттөрүн жана тааныта турган жагдайларды чыгарбоого кеңеш берилет.

Кыргызстан журналистинин Этикалык кодексинен: *“Балдарга байланышкан маселелерди чагылдырууга журналист бөтөнчө этият болушу шарт. Бойго жете электердин жеке жашоосун чагылдыруу үчүн журналистте жана редактордо жүйөөлүү негиз жана балдардын ата-энесинин, асырап алгандардын же мыйзамдуу өкүлдөрүнүн макулдугу болушу керек. Зомбулук окуяларга аралашкан, мыйзамсыз аракеттерге байланышы бар балдардын аттарын (же аларды таанууга мүмкүндүк берген белгилерин) жарыялоого жол берилбейт”.*

ЖМКларга жарыяланган балдар тууралу материалдар алардын келечегине залакасын тийгизиши мүмкүн экенин журналист ар дайым эсине тутууга тийиш. Кылмышкер же курмандыкка кабылган балдар тууралу материалдар ЖМКларда көпчүлүктүн бүйүрүн кызыткан темалардан саналат. Бирок сенсация кубалап, баланын укугун бузууга жол берилбейт.

Кыргызстан ЖМКларында бул эрежелер көп учурда сакталбайт. Урулук кылып колго түшкөн, же бири-бирин урган, кырсыктан же оорудан жабыр тарткан өспүрүмдөрдүн сүрөттөрүн гезит беттеринен көрүп эле жүрөбүз. Мам-

лекеттик кызматкердин үйүнө кирип, тоноп, аны сабап кеткен үч өспүрүмдүн сүрөтү дээрлик бардык ЖМКларга чыккан. Алар үй ээсин кантип бычактагандарын сүрөттөп жазышкан да, алардын орду түрмөдө дегендей корутунду чыгарышкан. Ошентип, өзүбүз билип-билбей баралына келе элек өспүрүмдөрдүн тагдырын чечип салдык.

Дагы бир олуттуу проблема – бул балдардын теледеги ар кыл ток-шоуларга тартылышы. Аркы-теркени ажырата элек бала кээде үйдөгү оор жагдайы тууралуу айтып берет. Кийин эр жеткенде балалык кылып айтып койгонун ойлоп нааразы болбос бекен?

Изилдөөлөр боюнча, ЖМКлардын мамилесинен балдарга төмөнкү нерселер жакпайт экен:

- алардын чын дилден айткан ойлору күлкү-тамаша катары берилет (чоңдор күлкүгө айландырышат);
- ЖМКлар адамдардын боорун ачытуу үчүн каргашага кабылган балдардын срөттөрүн жана окуяларын кыянаттык менен пайдаланышат;
- ЖМКлар балдарга кичиксинтип мамиле жасашат;
- балдарды циркте үйрөтүлгөн жаныбарлардай иш жасоого мажбурлашат;
- чоңдор балдардын оозуна өзү каалаган сөздү салып биришет же алардын сөзүн жыра талашат;

**Балдар-өспүрүмдөр тематикасын чагылдыруу боюнча эскертме.** Балдар укуктары боюнча Эл аралык конвенцияга жана Кыргызстандын Балдар кодексине ылайык журналисттер төмөнкү этикалык стандарттарды тутунууга кеңеш берилет:

- Негизги маалымат булагы болгон учурда балдарга өз проблемаларын айттырууга мүмкүндүк берүү (бирдеме берем деп алдабастан);
- Эгер балдарга коркунуч туулса, жаңжалдар менен тартип бузуулардын катышуучусу, курмандыгы же күбөсү болсо, ошондой эле өз текжайын ачык айтпоону (көрсөтпөөнү) суранса, анда алардын сүрөтүн жана текжайын ачык айтпайбыз. Мындай учурларда ТВ сюжеттерде техникалык каражаттар аркылуу сырткы көрүнүшү өзгөртүлөт (бетин күңүрт кылуу ж.б.);
- Балдардын сексуалдык мүнөздөгү образдарынын фото жана видеоматериалдарын жарыялабоо;
- Балдардын ата-энесинин, же асырап алган адамдын, же ошол учурда анын жоопкерчилигин алган адамдын катышуусу астында гана интервью алынат жана сүрөткө тартылат;
- Бир нерсени же ким бирөөнү туурап бер деп суранбоо/мажбурлабоо;
- Жеткинчек-өспүрүм проблематикасы боюнча материалдарды даярдоодо юристтерден жана психологдордон кеңеш алуу;
- Балдардан интервью алган учурда аларга чоңсунбай, тең ата мамиле жасоо, жөнөкөй жана түшүнүктүү сөздөр менен сүйлөшүү. Эмне жөнүндө материал жасалып, эмне максат менен андан маек алынып жатканын жана каерде жарык көрөрүн балдарга так жана ачык айтуу;
- Балдардын таламын талашкан жана алардын атынан сүйлөгөн уюмдардын ишин текшерүү.

## **ДЕН СОЛУК МҮМКҮНЧҮЛҮГҮ ЧЕКТЕЛГЕН АДАМДАРГА МАМИЛЕ**

Бириккен улуттар уюмунун маалыматы боюнча, планетадагы ар бир онунчу адамдын ден соолугунда мүчүлүштүгү бар. Ырасмий маалымат боюнча, Кыргызстанда 150 миң чамалуу ушундай жарандар катталган (2016-жылга).

Майыптык бул айып эмес. Ал – турмуштук түшүнүк, социалдык теңсиздиктин бир түрү. Ден соолук мүмкүнчүлүгү чектелген адамдарды сүрөттөгөндө журналисттер коомдун аларга карата мамилесин оң жагына өзгөртө алат. Дегеле журналисттердин көбү майыптар тууралуу жазганда аларга карата аёо сезимин козгоп, жардамга зар адамдар катары сыпаттоо өнөкөтү бар. Майыптык бул адамдын кемчилиги эмес, оорунун кесепети экенин, ал жугуштуу эместигин эске тутуу зарыл. Алар коомдун катардагы мүчөсү катары тең ата мамилени туура көрүшөт. Макала, интервью, сюжет даярдап жаткан журналист ден соолук мүмкүнчүлүгү чектелген адамдарга ылайык лексикага таянышы кажет. Анткени, туура айтылган сөздөр каармандын оң образын түзүүгө өбөлгө болот. Бул жагынан да кыргызстандык журналисттер дүйнөлүк тажрыйбадан үйрөнө турган нерселер көп. Антпесе, “сокур”, “мунжу”, “псих”, “чолок” деген аталыштарды көп колдонуп келатабыз.

Ден соолук мүмкүнчүлүгү чектелген адамдарга байланыштуу материал жасоо алдында журналист же редактор төмөнкү суроолорго жооп берүүгө тийиш:

*Сюжеттин көңүл борборунда адам турабы же анын майыптыгыбы? Эгер адам майып болсо, бул фактынын макалага тиешеси барбы?*

Мисалы, эгер ден соолук мүмкүнчүлүгү чектелген адамдар майыптардын укуктары боюнча акция өткөрүп жатса, анда майыптыгы мааниге ээ. Эгер адамдар майыптыкка тиешеси жок башка талаптар менен чогулуш өткөрүп жатса, анда бул фактыны белгилөө кажет эмес. ЖЭКте: *“Материалдарды даярдоодо макаланын мазмунунан ажыратуу мүмкүн болбогондон тышкары башка учурларда журналист адамга (же адамдар тобуна) таандык белгилерди, ошондой эле тышкы кебетесинин жана психикалык өзгөчөлүктөрүн көрсөтүүдөн оолак болгону абзел”* деп айтылган.

## **ЖУРНАЛИСТТИК ИЛИКТӨӨ**

Жанрлардын эң орчундуусу да, опурталдуусу да – журналисттик иликтөө. Анын максаты - белгилүү бир окуялардын, кубулуштардын жана кырдаалдардын түпкү себептерин таап чыгуу, көпчүлүккө көмүскө жактарын айгине кылуу. Иликтөөнүн түрлөрү: саясый, диний, экономикалык, коррупция, ар кандай чыр-чатактар.

### **Мисалы:**

*Экстремисттик уюмдун ишмердигин ашкерелөө;*

*Кызмат адамынын ичип-жегенин таап чыгуу;*

*Коррупция системасынын бетин ачуу;*

*Бүдөмүк бойдон калган чуулган окуяны изилдөө.*

Дүйнөлүк масштабдагы жаңжалдарды алсак: «Моникагейт» - АКШнын мурдагы президенти Билл Клинтондун

Ак үйгө тажрыйба алганы барган Моника Левински менен интимдик жакындыгы. Бул окуя эмнеси менен маанилүү? Америка коому өз президентинин адеп-аклактык жана ыймандык жүрүм-турумуна күбө болду. Журналисттик иликтөөнүн натыйжасында Клинтон аз жерден кызматынан айрыла жаздаган эле.

Же болбосо 2007-жылы Италиядагы футбол жаңжалы. Анда өз ара жең ичинен сүйлөшүп алуу оюндары ашкереленип, бир катар атактуу клубдар жазага тартылган. Клубдардын ээлери миллиондогон чыгашага кириптер болуп, командалары ылдый ыргыган.

Кыргызстанда “Кумтөр”, энергетика, депутаттардын атылышы жана жоголушу өңдүү чоң чатактарды айтсак болот.

Иликтөө предметтери үчкө бөлүнөт:

1. **Ачылбай турган иштер.** Чуулгандуу өлүм, кылмышкер табылган жок, суроолор болсо кала берүүдө.
2. **Ачылган иштер,** бирок баары бир анын артында күмөн ойлор, шек саноолор калган. Негизги суроолорго жооптор бар сыяктуу, бирок журналист күмөн санап турат, ал акырындан өз иликтөөсүн баштайт. Кыргызстанда, мисалы, 1916-жылдагы Үркүн боюнча, Улуу ата мекендик согуш жана башка тарыхый окуялар тууралуу мурдатан калыптанган пикирлерге макул болбогон журналисттер бар.
3. **Жашырылган кылмыштар.** Мында журналист кылмышты ашкерелеп, күнөөкөрлөрдү таап чыгуу менен гана чектелбестен, анын маңызын ачуусу керек.

Кайсы предметти иликтебесин, журналист толтура булактар – окуяга тике же кыйыр катышы бар адамдар, документтер менен тыгыз иштөөсү керек болот, андан тышкары байкоо салып жүрүшү абзел.

Иликтөө тапшырмасын редактор берет же репортер өзү демилге көтөрөт. Бул иште тобокелдик деген бар, аны да эске албаса болбойт. Ушунун баарын калчап чыккан соң гана бул ишке киришүү оң. Адегенде план түзүп алабыз:

- Теманын салмагы. Не себептен бул тема көпчүлүктүн бүйүрүн кызытат, мунун арты эмнеге апкелет, коомго пайда-батасы канча?
- Ыкмалар. Журналист эмне иш кылат, ким менен кездешет, кандай материалдарды чогултат ж.б.у.с.
- Иштин куну. Канча убакыт коройт, кимден кандай жардам керек болот, тобокелчилик барбы, арты жамандыкка айланбайбы?
- Жыйынтыгы. Материал качан жарыяланат? Сериялар болобу же бир чулу материалбы ж.б.у.с.

Бул жанр журналисттик талантты, талыбас мээнетти, өжөрдүктү жана чыдамкайлыкты талап кылат. **Журналист материалын жалаң такталган фактыларга таянып жазат, ой-пикирлер арбын болот да, жоромолдор менен сыпаттоолорго дээрлик орун бербейт.** Айталык, бирөөнү коррупционер же паракор деп атай албайбыз, анын ордуна далилдүү документтер аркылуу адамдын ушундай экенин көпчүлүккө көргөзүп беребиз.

Окуянын түпкү себебин ачып берген ар бир факт же белгилүү адамдын пикири окурмандын же угармандын ишенимин арттырат. Анын үстүнө журналист бир жагына тартып жаткан жокпу деген шектенүүдөн алыстатат. Өз жүрөгүң менен бир жагынын тууралыгын сезип турсаң да, далили жок ал жакка тартууга болбойт.

**Факт деген эмне болгонун айтып берет. Пикир деген бул окуянын маанисин ар тараптан ачат, аны баалайт.**

Автор фактыларды өзү эле баяндай берсе, ага болгон ишеним төмөндөй берери аныкталган. Муну көбүнчө автордун жеке пикири катары кабылдашат. Ошондуктан, утур-утур ишенимдүү булактарга таянып туруу орундуу.

**Мен, Биз дегендердин орду.** Мен дегендин атынан жазылган материалдар көп күмөн туудурат. Журналист өз оюн же позициясын айтып жана таңуулап жатпасын деген суроо пайда болот. Ал эми Биз деп жазылган материалдар болсо редакциянын гана атынан жазылат. Мында да абайлаш керек. Бул гезит, макал автору деп кошуп коюу туура. **Журналист дайыма үчүнчү жак.**

Мен деген качан өзүн актайт? Мисалы, автор иликтөө жүрүшүнөн кеп салып, өз эскерүүлөрүн, ой-санаасын ачыктай алат, ошондой эле өзү катышкан адамдардын баскан-турганы тууралуу оюн айтса болот. Кыскасы, автор окуянын катышуучусу жана изилдөөчүсү катары чыга алат. Мен аркылуу окуяга аралашуу сезими берилет.

Иликтөө текстин даана жана так камдоо керек. Журналист абдан дыкаттык менен фактыларды тизмелеп чыгат, чач-

кындык окурманды (угарманды) жүдөтөт. Ирээти жана кырааты менен баяндап жүрүп отурган эп. Сөздөр жөнөкөй жана түшүнүктүү болсун, ар кандай терминдерди, бөтөн түшүнүктөрдү өтө эле зарыл болбосо колдонбойбуз. Кош мааниси бар тыянактардан алыс болуу кажет.

**Кандай коркунучтар бар жана алардан кантип сактануу керек?** Журналисттик иликтөө жанрын аркалаган журналисттер дайыма коркунучтарга кабылышат. Ошон үчүн мурдатан сыналган айрым кеңештер бар.

Айталык, телефон аркылуу коркутса, колдон келсе сөздөрүн диктофонго жазып алуу керек. Үн аркылуу адамды ашкерелөө жеңил. Сүйлөө манерасына, диалектисине көңүл буруу кажет. Телефон аркылуу коркутуп жатканы тууралу арыз жазып, милицияга ырасмий кайрылуу керек.

Кокус барымтага кармап кетишсе, такыр каршылык көрсөтпөстөн, жүрөктү токтотуп, ким экенин, кайда алып бараткандарын эстеп калууга кеңеш берилет. Бирөөсүн үнүнөн таанып калсак, шек алдырбайбыз.

Эгер маанилүү окуянын артынан түшүп, иликтеп жатсак, андайда телефонду тыңшашы мүмкүн, электрондук каттарды да окубайт деген кепилдик жок. Ошондуктан, эң маанилүү сөздөрдү көчөдө жүргүзүү туура жана андай учурларда чөнтөк телефонду калтырып койгон оң.

Макала жарыяланарга даярдалып, документтер такталып, алынган маектер кагазга түшүрүлүп жана бирден көчүрмөсү бек катылган соң, акырында негизги интервьюга кезек келет. Эми иликтөөнүн чордонунда турган адам менен көзмө-көз аңгемелешүү зарыл. Не дегенде

журналистиканын эң башкы принциби боюнча чатакка катышы бар бардык тараптарга сөз берүү керек эмеспи. Айталык, бул адамдын кызмат даражасы бийик болуп же башка себептен улам маектешкенге шарты келбесе, анда жок дегенде анын көз карашын айтып бере ала турган адамды табуу керек болот. Ошондон кийин гана макаланы жазууга киришебиз.

Журналисттик иликтөөнү бир макала же түрмөк, ал турсун китепче кылып чыгаруу жолдору бар. Кичине эле калпыстык кетируү менен бүт иликтөөнүн мазмунуна доо кетирип алуу, кийин ар кандай убарага дуушар болуу мүмкүн. Дал таксыздыктан же калпыстыктан улам азыр журналисттер соттук доолорго жыгылып жатпайбы.

Ошондой эле сөздөрдү жана сүйлөмдөрдү обу жок көркөмдөй бербей, кызуу кандуулуктан сак болуу талап кылынат. Анткени, андай сөздөрдү жалаа, кордоо же кемсинтүү катары баалап, сотко кайрылышы ажеп эмес.

Макала жазылып бүткөн соң аны эки-үч күнгө жылдырып, ал турсун бир жумача унутуп коюуга кеңеш берилет. Иликтөө фактылары бул арада эскирип кетпейт. Эки-үч күндөн кийин макаланы окусаңыз, анын калпыс же алешем жактары көзгө урунат. Ошондон кийин ийине жеткире иштеп чыгып, редакторго берсе болот.

Макала жарыялангандан кийин иликтөөгө байланыштуу жаңы маалыматтар түшө башташы мүмкүн. Сиз мурда-кийин билбеген адамдар келип, иликтөө материалына жаңы толуктоолорду киргизиши ыктымал. Ал турсун макаланын нугу да өзгөрүп кетиши ажеп эмес. Бирок, мындайда чукул чечим албаш керек, ар бир жаңы маалыматка сабырдуулук жана шектенүү менен кароо зарыл.

Иликтөө жарыялангандан кийин маалымат каражаттары аркылуу авторго каршы өнөктүктөр башталбайт деген кепилдик жок. Соттук териштирүүлөр да болушу мүмкүн. Ушундай коркунучтардан сак болуу үчүн иликтөө материалын жазууда жети өлчөп, бир кесүү керектигин, эселеген жоопкердик талап кылынарын унутпайлы.

**Кынтыксыз даярдалган мыкты иликтөө материалы менен бир паста атактуу журналист боло алабыз.**

## **КЕСИПТИК ЭТИКА**

Эркин басма сөз – зор күч. Демократиялык өлкөдө ЖМКлар менен журналисттер эч кимдин уруксатысыз эле маалыматтарды жарыялоого укуктуу. Көп өлкөлөрдө журналисттердин бул укуктары мыйзам тарабынан корголот. Бирок укуктар менен бирге жоопкерчиликтер да бар. Эркин коомдо журналисттерге кабарларды тактап жана бурмалабай берүү жоопкерчилиги жүктөлгөн.

Маалымат каражаттарынын эл аралык нормаларынын өзөгү Бириккен Улуттар Уюмунун Уставынын 19-беренесинде бекитилген: **“Ар бир адам ой-пикир жана аны билдирүү эркиндигине ээ; бул укук эч кандай кийлигишүүсүз ой-пикирге ээ болуу, маалымат менен идеяларды издөө, алуу жана чек араларга карабастан туруп ар кандай маалымат каражаттары аркылуу жарыялоо эркиндигин камтыйт”**.

Этикалык принциптер көп жылдаган тажрыйбалардан жана акыл ойлордон уютку алып келип жаралган. Кесиптик этика журналисттер менен маалымат каражатта-

рынын жалпы иш эрежелери жана жоопкерчилиги болуп эсептелет.

Албетте, журналисттер да адам, баары эле этиканы сактабайт. Кабарчылар маалыматты өз оюнан чыгарышы же бурмалашы мүмкүн. Редакторлор бирөөлөрдөн акча алып коюшу ыктымал. Редакциялар рекламаларды жаңылык катары жарыялап жиберген учурлар болот. Журналисттер өз этикасына туура келбеген иш кылганда бардык журналисттер, бардык кабар уюмдары жабыр тартат, анткени журналисттик кесиптин ишенимдүүлүгүнө доо кетиришпедиби.

**Этикалык принциптер.** «Журналистиканын эң ыйык эрежеси – кабарчы оюнан чыгарбашы керек», - деп жазат Хиросимада жардырылган атом бомбасынын кесепеттерин изилдеген журналист жана жазуучу Жон Херси. Анын сыңары этиканы сактаган журналисттер жок адамдардын атынан сүйлөбөйт, барбаган жерине бардым деп айтпайт. Маалыматты бурмалоо же бирөөнүн жазганын көчүрүп алуу дүйнөнүн бардык жеринде журналисттик негизги талапты бузуу деп эсептелет.

Ошол эле кезде журналисттер бийликтин, кожоюндардын, атаандаштардын, реклама ээлеринин жана аудиториянын кысымы менен күн сайын этикалык туңгуюкка туш келишет. Ошондуктан, туура чечим кабыл алууга жардам бере турган этикалык маселелердин үстүнөн ой чабыттоого муктаж болушат. АКШдагы ыктыярдуу журналисттер коомунун этикалык принциптери кыска жана нуска:

- Чындыкты изде жана жарыяла. Журналисттер маалымат жыйноодо, жарыялоодо жана чечмелөөдө ак ниет, калыс жана эр жүрөк болушу керек.

- Жамандыкты азайт. Этиканы сактаган журналисттер маалымат булактарына, жарандарга жана кесиптештерине сыпайы мамиле жасайт.
- Журналисттер элдин маалымат алуу укугунан башка эч нерсеге көз каранды болбой, эркин болууга тийиш. Алар өз окурмандарынын, угармандарынын, көрөрмандарынын жана бири-биринин алдында жоопкер.

**Этикалык кодекс.** Дүйнөдөгү журналисттик ассоциациялар жана бирикмелер өз этикалык кодекстерин иштеп чыгышкан. Алар дээрлик ыктыярдуу мүнөздө болот да, аны бузгандар эч нерсеге кириптер болбойт.

Кесиптик этиканын предметтери:

- эмгек жамааттарынын жана ар бир адистин өзүнчө мамилелери;
- адистин кесиптик милдетин мыктылап аткаруусун камсыз кыла турган адеп-аклак сапаттары;
- кесиптик жамаат ичиндеги өз ара алака-катыштар;
- кесипке мүнөздүү өзгөчө адеп нормалары;

Жалпы адамзаттык дөөлөттөрдү чагылдырган алгачкы универсалдык кодекстер катары диний осуяттардын жана эрежелердин жыйындысын айтсак болот. Бара-бара коомдогу ар башка социалдык топтордун жүрүм-турумун аныктаган кодекстер пайда боло баштаган. Адистиктердин көбөйүшү менен универсалдык эрежелер жетишсиз боло баштаган кезде кесиптик кодекстерге муктаждык жаралган.

Адатта кесиптик этика түшүнүгүн врачтын, юристтин, педагогдун, саясатчынын, журналисттин, аскер адамынын атына көп байланыштырышат. Адамдар көп көз каранды болгон кесиптерге, так айтканда, башка адамдардын, дегеле адамзаттын тагдырына таасир эткен кесиптерге талап жогору экени ушундан көрүнүп турбайбы.

Кайсы кесипте болбосун ЖООПКЕРДИК сезими болууга тийиш. Окутуучу билим сапатына, ашпозчу жасаган тамагына, журналист сөзүнө жоопкер. Маалымат каражатынын коомго таасири күчөгөн азыркы тапта журналистиканын адеби менен ыйманы зор мааниге ээ.

Дүйнөдө Интернеттин тарашы маалыматты алуу жана таратуу боюнча мейкиндик жана убакыт бөгөттөрүн жойду. Ааламдашкан дүйнөдө ЖМКлардын адамдардын аң-сезимине, мамлекеттердин саясатына таасири болуп көрбөгөндөй артты. Маалымат каражаттарынын таасири өскөн сайын журналисттердин этикалык нормаларды сактоосуна коомчулуктун кызыгуусу артууда.

Журналисттик этиканын жазуу түрүндөгү алгачкы кодекси катары Франция журналисттеринин Улуттук синдикаты 1918-жылы кабыл алган «Жүрүм-турум хартиясын» айтса болот. Алгачкы журналисттик кодекстерде эң бийик дөөлөттөр катары сөз эркиндиги жана адамдардын туура маалымат алуу укугу жарыяланган. Аларга негизинен жалпы адамзаттык адеп-аклак асылнарктары жана сулуштар кирген:

- чындыкты жаз, фактыларга таян;
- ар бир инсандын ар-намысын жана абийирин, алардын жеке турмушка укугун сыйла;

- абийириңе каршы жазба жана эч кимден бирдеме алба;
- кетирген каталарды оңдо;
- демократтык институттарды жана адеп-аклактын жалпы таанылган нормаларын урматта.

Азыркы заманда журналисттин ыйманы, маалымат каражатынын социалдык жоопкердиги тууралуу сөз болгондо өтө чиелүү проблемалар пайда болууда. Азыр ар бир журналист өз абийирине жараша чечим кабыл алууга аргасыз болуп жатканын журналистика проблематикасын изилдегендер айтып жүрүшөт. Чынчылдык, гумандуулук принциптери кээде турмуш окуяларына каршы келип, журналист эки ортодо чайналган учурлар кездешет. Кандай учурда болбосун, журналист дайыма кесиптик жүрүм-турум алкагынан чыкпай, кесиптик абийирди тутунганда гана жүзү жарык бойдон калат.

Эгер бардык этикалык жана кесиптик талаптарды корутундуласак, негизги үч эрежеге келип такабыз.

**Кыянаттык кылба!** Маалыматка жана сөзгө ээ болгон журналист ар бир материалы адамдардын тагдырына таасир этерин, арты каргашалуу кесепеттерге алып келиши мүмкүн экенин эстен чыгарбоого тийиш. Журналисттин жазгандары кан төгүүлөргө жана капсалаңдарга себепкер болгон мисалдар тарыхта аз эмес. Көрүнүктүү мисал катары «This Day» гезитинде иштеген нигериялык журналист Исиома Даниэлди алсак болот.

2002-жылы Нигерия «Дүйнө периси» сулуулуку конкурсун өткөрүү укугун алган. Бирок бул иш жергиликтүү радикалдык топторго жакпай калып, алар конкурсту үзгүлтүк-

кө учуратуу аракетин башташат. Асмандан издегендери жерден табылып, «This Day» гезитинин журналисти Исиома Даниэл конкурстун соңку репетициясын чагылдырат. Кабарчы окуяны көтөрө чалып сүрөттөп келип, бир жерине: “Бардык катышуучулардын чырайын айтпаңыз, кимисин дебе Мухаммед пайгамбар аялдыкка алса да болот”, - деп кыстара кетет.

Бул сүйлөм араң турган диний фанатиктер үчүн шылтоого шынаа болуп, тополоң башташат, анын натыйжасында 200дөн ашуун адам набыт болуп, 600дөйү жаракат алышат. Исиома Даниэл болсо өлүм жазасына өкүм кылынып, кийин өлкөсүнөн качат. «This Day» гезитинин редактору калкты калайманга салган деген айып менен түрмөгө салынат.

Масштабы мынча болбосо да, майда жаңжалдарга себепчи болгон ЖМКлар Кыргызстанда да кездешет. 2010-жыл июнь каргашасынын от алышында журналисттердин жана айрым гезиттердин да “эмгеги” бар экенин башта айттык.

**Айыптаба!** Байыркы Рим акыны Вергилийдин: “**Айыптоого ашыкпа, түшүнүүгө ашык**» деген ою азыркы журналистика үчүн да осуят болуп саналат. Журналисттердин Эл аралык федерациясы, ЮНЕСКО, Европа биримдиги, БУУ сыяктуу уюмдар иштеп чыккан этиканын глобалдык кодекстери бар. Көп өлкөлөрдө улуттук жана аймактык кодекстер кабыл алынган. Ошондой эле кайсы редакция болбосун жеке кодексине (уставына) таянып иштейт.

Кодекстердин мазмунун журналисттер өз кесибинде жол берилгис деп саналган бир катар принциптерге бириктирсе болот:

- жалган кабарларды, имиштерди жана текшерилбеген маалыматты эфирге (гезитке) чыгарбоо же башкаларга бербөө;
- алдоо же башка бирөөнүн атын сатуу жолу менен маалымат албоо, маалымат булагын коркутпоо, бирөөлөрдүн сүйлөшүүсүн уруксатсыз тыңшабоо же жазып албоо;
- жеке максаттар үчүн кызмат абалынан пайдаланбоо, макалаларда жана репортаждарда жеке ниетти көздөбөө, журналисттин ишине кайчы келген ишмердик менен алектенбөө;
- булактарын көрсөтпөй туруп ким бирөөнүн сөзүн же ойлорун пайдаланбоо (плагиат).

**Жалаа жаппа!** Бирөөгө жалаа жапкандан жаа бою качыш керек. Далили жок туруп, ким бирөөнү кылмышкер же коррупционер атаса, жалаа болуп саналат да, журналисттен ишенимди кетирип, аны да, ЖМКны да материалдык чыгымдарды дуушар кылат. Ондогон сотторду журналисттер уттуруп жатышат. Экинчиден, куру жалаа кудай алдында деле күнөө катары саналат эмеспи.

**Өзүн өзү жөнгө салуу аракеттери.** Дүйнөдө маалымат талаштары тынымсыз өсүүдө. Мындай талаштарды чечүү үчүн сотторго альтернатива катары атайын түзүмдөр – маалымат-укуктук ыйгарымдуу комитеттер, комиссиялар, кеңештер пайда болууда. Алар ЖМКлардын өзүн өзү жөнгө салуучу органдары деп аталат. Мындай органдардын көбөйүшү бара-бара эл аралык деңгээлге чыгып, акыры Дүйнөлүк ассоциациясынын жаралышына алып келди.

2007-жылы «Кыргызстанда ЖМКлардын өзүн өзү жөнгө салуу проблемалары» аттуу конференцияда меморан-

дум кабыл алынып, ал өлкө журналисттеринин биринчи курултайын өткөрүүгө из салган. Республикалык курултай 2007-жылдын 8-декабрында өтүп, жыйында журналисттер өз проблемаларын ачык талкуулап, этикалык эрежелерди кабыл алуу зарылдыгына көзү жеткен. Курултайда Кыргызстан журналистинин Этикалык кодексинин тексти талкууланып, кабыл алынган.

2010-жылдын апрель жана июнь окуялары, андан кийинки парламенттик жана президенттик шайлоолор кыргызстандык журналисттер өзүн өзү жөнгө сала алабы, этикалык эрежелерди тутунабы деген суроолорго жооп болду. Китептин башында белгиленгендей, ЖМКлардын жоопкерсиздиги жана ээн ооздугу ошол мезгилдерде күч алган. Бир катар медиа-эксперттер 2010-жылдагы кыргыз, орус жана өзбек тилиндеги басылмалардын жана июнь окуяларын чагылдырган телеканалдардын мазмунун иликтеп чыгышкан. Талдоо төмөнкү тыянактарды көрсөттү.

*Зомбулук көрүнүштөрүн камтыган, улут аралык жектөөчүлүктү насыйкаттаган, өз улутунун маданиятынын артыкчылыгын даңазалаган, адамдардын бир тобун башка топторго тукурган, адамдар арасында жек көрүүчүлүктү күчөткөн, коркуу, өч алуу маанайын жаккан макалалар арбын жарыяланган. Бир катар кыргызча гезиттерде жана өзбекче сайттарда шовинисттик мүнөздөгү материалдар басымдуулук кылган.*

*ЖМКларда жаңжалдын өзү эч кандай журналисттик этиканын эрежелерисиз жана адамдык адеп-аклакка жана ыйманга жатпаган маанайда берилген. Айрым кыргызстандык журналисттердин тили өтө ачуу, биз-*

*ден башканын баарын талкала деген ураанга толуп, окуган адамдын сезимин козутат.*

Бул тыянактардан улам Кыргызстанда журналисттер кесиптик этиканы күнүмдүк иш эрежесине айлантпай же айланткысы келбей жатканын билүүгө болот. Эртеби-кечпи, ар бир ЖМК, ар бир кабарчы кесиптик эрежелер менен иштөөгө өтөрүн бөркүмдөй көрөм.

Кыргызстандык бир да жаран уюлдук телефонсуз же компьютерсиз, же коопсуз жана жайлуу автомашинасыз жашоосун элестете калбай калды. Анын сыңары, биздин кабарчылар кесиптик этикасыз өз ишмердигин элестете албай калган күнгө деле аз калды. Бардык тажрыйба, жетишкендик эртеби-кечпи келбей койбойт.

**Журналист жана аудитория.** Жалпыга маалымдоо каражаттары төмөнкүлөрдү четке кагышы зарыл:

- экстремисттик ишмердикти мактоо, порнографияны насыйкаттоо, зомбулук менен ташбоордукту, адамгерчиликке жатпаган башка көрүнүштөрдү даңазалоо, зомбулукка тукуруу;
- кылмышкерлерди каарман кылып көрсөтүү;
- маңзаттарды, психотроптук буюмдарды жана алардын компоненттерин даярдоо, пайдалануу, сатып алчу жерлери тууралуу маалыматтарды таратуу жана аларды пайдалануунун артыкчылыктарын насыйкаттоо;
- алкогольдук ичимдиктерди ичүүнү, маңзаттарды, тамеки жана тамеки буюмдарын колдонууну насыйкаттоо;
- медицина чөйрөсүндө жарандардын үмүтүн туудурган же жүрөк үшүн алган ачылыштар жана жетишкендиктер тууралуу сенсациялуу материалдарды жарыялоо;

- куралды жана жарылгыч заттарды өндүрүү технологиясын жана колдонуу жолдорун тикелей же кыйыр сүрөттөө;
- кылмыш жасоо ыкмаларын көрсөтүү;
- динчилердин ишенимин жана динге ишенбегендердин сезимин мазактоо;
- үрөй учурган зомбулук жана ташбоордук аракеттерди сүрөттөө. Буга адамдарды жана айбандарды күчкө салып өлтүрүү процессин, ошондой эле кылмыштын, капсалаңдын же табигый кырсыктын айынан алган жаракаттарды, өлүктөрдү, кыйнап уруп-согуулардын издерин майда-чүйдөсүнөн өйдө сүрөттөп берүү кирет.

Зомбулук, кыйноо жөнүндө даректүү сюжеттерде адамдарды өлтүрүү көрүнүшүнө жол берилбейт. (Коомчулук үчүн өтө эле зарыл учурда гана жол берилиши мүмкүн). Зомбулук, кыйноо жөнүндө даректүү сюжеттерди, порнографиялык көрүнүштөрдү балдар программасына киргизбөөгө журналисттер өзгөчө аракеттениши керек, анткени балдар көргөнүн кайталашы ыктымал.

**Журналист жана каарман.** Жарандардын ар-намысын, абийирин жана иш беделин, алардын жеке турмушун, ден соолугуна байланыштуу сырларды, кат алышуу купуялыгын урматтоо зарыл. Адамдардын макулдугусуз алардын жеке турмушуна кийлигишүү коомдук кызыкчылык талап кылган сейрек учурларда гана жол берилет.

Сот чече электе адамдарды кылмышкер атоого болбойт. Жазык кылган деп шектелген адам сот өкүмү чыкмайын айыпкер аталбайт.

Балакатка толо элек балдардын кылмыштары жана жоруктары алар такыр оңолгус жолго түштү дегендей сүрөттөлбөйт жана ысымы толук аталбайт. Балакатка толо элек балдардын сүрөттөрүн же видеокадрларын жарыялоо да анча кажет эмес, анткени жазасын өтөп бүткөндөн кийин кадыресе турмушка кайтып келишине кедергисин тийгизиши ыктымал.

Сексуалдык мүнөздөгү кылмыштардын курмандыктары өздөрү уруксат бермейин алар тууралу маалыматтарды жарыялоого болбойт. Балдарга карата сексуалдык мүнөздөгү кылмыштарды жарыялоодо кылмыш курмандыгын таанытууга жол бербөө керек.

Өз өмүрүн кыюу же бул маселеге байланышкан кабарларды чыгарууда да этият болобуз, анткени, мындай маалыматтар башкалардын да өзүн өлтүрүү кадамына түртүшү мүмкүн.

**Журналист жана кесиптештер.** Өз ара сый-урмат, кесиптик тилектештик журналисттер арасында өз ара алака-катыштын өзөгүн түзөт. Бирок бул атаандаштыкка, этикадан четтеген кесиптешине адилет сын айтууга тоскоол болбоого тийиш.

Авторун атабай туруп, башкалардын чыгармаларын жана идеяларын уруксатсыз пайдалануу кесиптик эрежеге сыйбайт. Ким бирөөнүн материалын же үзүндүсүн чыныгы авторун атоо менен гана көчүрүп басуу мүмкүн. Штаттан сырт авторлордун чыгармалары да алардын аты-жөнүн атоо менен басылат.

Журналисттин сырткы көрүнүшүнө жана жүрүм-турумуна жараша жарандардын журналист жөнүндө жалпы түшүнүгү калыптанат. Көпчүлүк ичинде өзүн кандай алып жүргөнү журналисттин кесиптик-этикалык маданиятын көргөзөт. Башкаларга одоно мамилеси, жүдөгөн кейпи журналисттик уюмдун же жамааттын беделине доо кетирерин эске тутуу зарыл.

**Журналист жана бийлик.** Этикага ылайык, журналисттик ишти бийлик түзүмүндөгү иш менен айкаштырууга болбойт. Журналистиканын негизги милдеттеринин бири - аткаруу, мыйзам чыгаруу жана сот бийликтеринин ишин коомчулукка ачык көргөзүү.

Журналист бийликке сый-урмат менен мамиле кылат. Анткени, бийликти көпчүлүк эл шайлаган. Бирок бул бийлик бутактарынын ишин сындаганга тоскоол болбошу керек. Анткени, дал журналист бийликке коомдук көзөмөл жүргүзүүнүн негизги куралы.

Бийликке сый-урмат мамиле менен бийликтин таламын талашуу – эки башка нерсе. Бийликтен каршылык, коркутуу болгонуна карабай журналист бийликтин кыңыр иштерин ачып көрсөтүүгө милдеттүү. Сындан жана коомдук көзөмөлдөн сырткары калган бийлик бузулуп кетээри белгилүү. Бирок журналист бийликти сөз жок сыңдоо керек деген бир беткей өңүттү ээлебеши кажет.

# **КЫРГЫЗСТАН ЖУРНАЛИСТИНИН ЭТИКАЛЫК КОДЕКСИ**

**2007-жылдын 8-декабрында журналисттердин  
Республикалык жыйынында  
кабыл алынган**

**2009-жылдын 16-апрелинде журналисттердин  
Республикалык конференциясында түзөтүүлөр киргизилген**

**Кыргызстан журналистинин этикалык кодекси Кыргызстандагы ЖМК кызматкерлеринин адистигине карабастан, алардын этикалык жана кесиптик иш үлгүлөрүн калыптандыруу, журналистиканын кесиптик деңгээлин көтөрүү, ошондой эле коомдун ЖМКга ишенимин жана сый мамилесин сактоо максатында кабыл алынды.**

1. Журналист коомдун демократиялашуу процессине, Кыргызстандын көп улуттуу элинин ынтымагына, ошондой эле өлкөдөгү экономикалык жана социалдык өзгөрүүлөргө көмөктөшүүгө тийиш.
2. Сөз эркиндиги журналисттин ишмердигинин ажырагыс бөлүгү болуп саналат. Кандай гана кырдаалда болбосун ар бир адамдын сөз, ой-пикир айтуу жана маалымат алуу эркиндигине укугун камсыз кылуу үчүн журналист сөз эркиндигин коргоого, маалыматты бурмалоо жана цензура киргизүү аракеттерине каршы турууга тийиш.
3. Журналист жеке максатын көздөп кызмат абалынан кыянат пайдаланышына, материалдарды даярдаганы, маалыматты жашырганы же бурмалаганы үчүн

белек, акча же башка сыйлыктар алып, өзгөчө мамилеге ээ болушуна жол берилбейт.

4. Журналисттин жеке кызыкчылыгы анын кесиптик ишмердигине таасирин тийгизбеши шарт. Журналист жеке жана өз үй-бүлөсүнүн кызыкчылыктары бар чөйрө тууралуу ЖМК жетекчилигин кабардар кылышы керек. Журналист өз кесибине жараша алган кандай гана маалыматты болбосун ал жарыяланганга чейин жеке пайдасын көздөп пайдаланбоого же кызыкдар тараптарга бербөөгө тийиш.
5. Журналист кандайдыр бир партияга мүчө болуудан, саясий ишмердиктен, мамлекеттик кызматта жана жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарында иштөөдөн оолак болгону абзел. Эгер андай иштерге аралаша турган болсо, ал тууралуу өз окурмандарын, угармандарын жана көрүүчүлөрүн кабардар кылышы керек.
6. Журналисттин жалпыга маалымдоо каражаттарын коомдун мүдөөсүнө, адамдын жана жарандын укуктарына каршы, согушту, зомбулукту, расалык, улуттук, жыныстык, региондук, диний, сексуалдык жана социалдык кастыкты пропагандалоо максатында пайдаланышына жол берилбейт.

Материалдарды даярдоодо макаланын мазмунунан ажыратуу мүмкүн болбогондон тышкары башка учурларда журналист адамга (же адамдар тобуна) таандык белгилерди, ошондой эле тышкы кебетесинин жана психикалык өзгөчөлүктөрүн көрсөтүүдөн оолак болгону абзел.

7. Журналист жарнама материалдарды даярдабашы же даярдоого катышпашы кажет. Эгер журналист жарнама материалдарды даярдаса, анда алардын коммерциялык мүнөзү окурманга, угарманга жана көрөрманга ачык түшүнүктүү болушу үчүн жарнама материалдардын аналитикалык жана маалыматтык материалдардан тиешелүү рубрикация же кошумча белгилер (символдор), ариптер же башка ыкмалар менен даана бөлүнүп турушун камсыз кылышы шарт.
8. Журналист кандай гана жагдайда болбосун, билип туруп жалган маалымат жарыялабашы керек. Эгер таратылган маалымат чындыкка коошпой турганы билинсе, журналист бардык мүмкүнчүлүктөрдү пайдалануу менен оңдоп-түзөөгө милдеттүү.
9. Тартылган сүрөттөрдү жана алардын сөздөрүн, тексттерди, баштемаларын редакциялоодо материалдарды бурмалоого жол берилбейт. Материалдын тексти, интершоокумдар, маектер алардын видеоирээтине шайкеш келиши кажет.
10. Фактылар, божомолдор жана пикирлер бири-биринен даана ажыратылуусу зарыл.
11. Журналист ар бир адамдын жеке жана интим турмушуна сыпайы жана этият мамиле жасашы абзел. Материалдын каарманынын иш-аракеттери социалдык мааниге ээ болгондо же коомчулуктун кызыгуусун туудурганда гана анын жеке жана интим турмушуна кийлигишүүгө жол берилет. Мындай материалдарды жарыялоо алдында журналист үчүнчү тараптардын укуктарына доо кетпей тургандыгын текшерип керек.

12. Балдарга байланышкан маселелерди чагылдырууга журналист бөтөнчө этият болушу шарт. Бойго жете электердин жеке жашоосун чагылдыруу үчүн журналистте жана редактордо жүйөөлүү негиз жана балдардын ата-энесинин, асырап алгандардын же мыйзамдуу өкүлдөрүнүн макулдугу болушу керек. Зомбулук окуяларга аралашкан, мыйзамсыз аракеттерге байланышы бар балдардын аттарын (же аларды таанууга мүмкүндүк берген белгилерин) жарыялоого жол берилбейт.
13. Сот процессин чагылдырууда айыпталып жаткандарга алдын ала жаман ниетти көздөө менен мамиле жасабоо керек. Соттун чечими чыкмайынча журналист адамды кылмышкер атай албайт. Материал даярдап жатканда журналист кылмыш боюнча шектелип жаткан адамдардын аты-жөнүн жана сүрөттөрүн жарыялоодон оолак болушу зарыл. Эгер айыпталгандар элге таанымал адамдар болсо, же өздөрү ачыкка чыкса, же мыйзам жол берген учурларда жарыялоо мүмкүн.
14. Журналист кылмыштардын, кырсыктардын жана чукул кырдаалдардын курмандыгы болгон адамдардын, ошондой эле алардын жакындары менен туугандарынын саламаттыгына жана психологиялык абалына залака келтире турган аракеттерден оолак болууга тийиш. Материалдарды даярдоодо журналист кылмыштардын, кырсыктардын жана чукул кырдаалдардын курмандыгы болгон адамдардын, ошондой эле алардын жакындары менен туугандарынын аты-жөнүн жана сүрөтүн жарыялоодон этият болушу зарыл. Эгер алар элге таанымал адамдар болсо, же өздөрү ачыкка чыкса, анда жарыялоо мүмкүн.

15. Террордук аракеттер жана террорго каршы операциялар учурунда адам өмүрүн сактоо жана адамдын жашоого укугу башка бардык укуктар менен эркиндиктерден бийик тураарын журналист түшүнүүгө тийиш. Террорчулар көп учурларда өз позициясын билдирүү, же башка жактагы өнөктөштөрүнө шарттуу белги берүү үчүн ЖМКны өз максатына пайдаланууга умтулаарын журналист эстей жүргөнү абзел. Андыктан теракт маалында журналисттер укук коргоо органдары менен алдын ала кеңешмейинче өз демилгеси менен террорчулардан интервью албашы жана террорчулардын түз эфирге чыгуусуна шарт түзбөшү керек.

Террордук аракеттерди жана террорго каршы операцияларды чагылдырууда журналист адам өмүрүн сактап жаткан адистердин иш-аракеттерин сүрөттөөдөн жана окуя болуп жаткан жерди же анын катышуучуларын ийне-жибине чейин көрсөтүп баяндоодон алыс болгону абзел.

16. Кыргыз Республикасынын мыйзамдарында көрсөтүлгөн учурлардан тышкары журналист өз маалымат булактарын купуя сактоого акылуу.
17. Каршылаш тараптардын, анын ичинде журналисттин сынына кабылган адамдардын пикирлеринин тең салмакта берилиши шарт.
18. Социалдык иликтөөлөрдүн мазмунун бурмалагыдай кылып цитаталарды тандап пайдаланууга жол берилбейт. Журналисттик сурамжылоолор да алдын ала кайсы бир натыйжаны көздөп бурмаланбоого тийиш. Журналист өз материалынын каармандарына, тигил

же бул көрүнүштөргө жана окуяларга терс же оң пикирин билдирген купуя эксперттердин сөздөрүн колдонуудан баш тартканы абзел.

19. Журналист маалыматты, документтерди, фотосүрөттөрдү, аудио жана видеоматериалдарды Кыргыз Республикасынын мыйзамдарынын чегинде гана алганы абзел. Башка ыкмалар аркылуу алынган маалымат коомчулук үчүн зор мааниге ээ болгондо гана өзүн акташы мүмкүн.
20. Журналистти анын жеке ишенимине же калыс журналистиканын принциптерине кайчы келген тапшырмаларды аткарууга жана жазууга милдеттендирүүгө болбойт.
21. Журналисттин плагиаттык кылууга акысы жок. Бирөөнүн жазма же оозеки материалдарын колдонгондо сөзсүз түрдө алынган булакка шилтеме жасоо керек.
22. Журналист ЖМК аркылуу жеке өчүн албоого тийиш.
23. Журналист өз кесиптештерине залака келтирбей, алардын абийирин жана ар-намысын урматташы абзел. Кесиптик тилектештик алкагында журналист кесибинин, чынчыл атаандаштыктын, сөз жана маалымат эркиндигинин кызыкчылыгы үчүн күч үрөөгө тийиш.

## ПРАКТИКАЛЫК САБАКТАР

**1. Шаардык гезитте (телеканалда) редакторсуз. Шаарда антитеррордук операция өтүп, репортеруңуз бир нече сүрөт (видео) тартып келди:**

- А.** Күйүп кеткен үйдүн ичинде, короодо канжалап жаткан өлүктөрдүн чоңойтулган сүрөттөрү;
- Б.** Жүрөгү түшүп ыйлап жаткан аялдар менен балдардын чоңойтулган сүрөттөрү;
- В.** Өрттөлгөн үйлөрдүн жалпы көрүнүшү жана кандын тактары.

*Кайсынысын гезитке жарыялайсыз (ТВга чыгарасыз)? Эмнеге ушул чечимге келдиңиз?*

**2. Телекомпаниянын журналистисиз. Шаарда электр энергиясын өчүрүүгө каршы көп киши катышкан митинг өтүп жатат. Өкмөттөн жана мэриядан редакцияга чалышып, ансыз да кыйын кырдаалды курчутпоо үчүн митингди көрсөтпөөнү суранып жатышат.**

*Сиздин кадам:*

**А.** Митинг тууралу сюжетти толук көрсөтөсүз. Анткени шаардагы (өлкөдөгү) окуялар тууралу адамдарды кабардар кылуу - журналисттин милдети.

**Б.** Сюжетти эфирге койбойсуз, анткени бийликке жаман көрүнгүңүз келбейт, дегеле кырдаалды курчутуу кажетпи?

**В.** Митинг тууралу сюжетти берүү менен окуя боюнча ой-пикир айтуу сунушу менен бийлик өкүлдөрүнө кайрыласыз.

**3.** “Сизди алдап кеткендер болду беле?” деген суроо менен көчөдө сурамжылоо жүргүзүп жатасыз. Сурапгандардын бири «*ооба, жакында эле мени бир цыган аял сызга отургузуп кетти. Цыгандар ушундай эл экен, эмне кылабыз?*» деп айтты.

*Сиздин кадам:*

**А.** Бул синхронду сюжетке кошпойсуз, анткени бул сөздөр этностук кастыкты туудурат деп билесиз.

**Б.** Бул синхронду сюжетке кошосуз, бирок кадрды текст менен коштоп, алдамчылыктын улуту жок экенин түшүндүрө кетесиз.

**В.** Бул синхронду эч кандай комментарийсиз эле эфирге жибересиз.

**4.** Базардагы балдар тууралу репортаж жасадыңыз. Өтүк майлап отурган жеткинчек атасы ичип кеткенин, апасы ини-карындаштары менен үйдө отурганын ыйламсырап айтып берди.

*Сиздин кадам:*

**А.** Баланын келген жерин, өзүнүн да, ата-энесинин да ысымын, айткан сөздөрүн толугу менен сюжетте калтырасыз, анткени башка ата-энелерге сабак болсун.

**Б.** Баланын ысмын жашырып, бирок өңү-башын толугу менен берип, сөздөрүн да калтырасыз.

**В.** Баланын өңүн көрсөтпөйсүз, ата-энесинин ысымдарын кыскартасыз, баланын аңгемесин берип, артынан балдар иштери боюнча кызматкердин комментарийин коёсуз.

**5. Коррупцияга шектелип камалган шаар мэри эки жылдан кийин үй камагына чыгарылды. Анын үстүнөн сот улантылып жатат. Мурдагы мэр сизге келип, прокуратуранын айыптоолору боюнча көз карашын айткысы келип жатат.**

*Сиздин кадам:*

**А.** Мурдагы мэрге эфир бербейсиз, анткени прокуратура менен мамилени бузгуңуз келбейт.

**Б.** Мурдагы мэрдin эфир аркылуу көз карашын айтууга мүмкүндүк бересиз.

**В.** Мурдагы мэрдin эфирге чакырасыз, бирок алдын ала жазып алып, телекомпаниянын юристтери мыйзамдар бузулбаганын көргөндөн кийин гана программа эфирге чыгат деп күн мурунтан макулдашасыз.

**Г.** Алдыдагы вариант боюнча эфирге даярдагандан кийин прокуратурадан комментарий алып туруп, экөөнү удаа кетиресиз.

**6. Белгилүү саясатчынын шайлоо штабынан шайлоо учурунда пиар кызматты жетектеп бер де-**

ген сунуш түшүп, ал үчүн чоң гонорар убада кылышты. Бул ишти журналисттик ишиңиз менен айкаштырууга каршы эместигин да айтты.

*Сиздин кадам:*

**А.** Эки ишти айкаштырууну чечтиңиз, анткени журналисттин айлыгы чакан, акча жасап алгандын эмнеси жаман.

**Б.** Иштен биротоло же убактылуу бошоп, пиар жасоого кетесиз. Анткени журналистика менен пиарды айкаштыруу мүмкүн эместигин түшүнөсүз.

**В.** Бул азгырыктан баш тартасыз, анткени журналистиканы сүйөсүз, эч кимге көз каранды болбош керек деп эсептейсиз.

**7. Сиз иштеген телекомпаниянын жетекчилиги оппозициячыл саясатчыны талкалоого тапшырма берди.**

*Сиздин кадам:*

**А.** Айла жок макул болосуз, анткени биерде мындан ары да иштейсиз.

**Б.** Макул болбой, бошонуп кетесиз.

**В.** Оппозициячыл саясатчы тууралуу материалды тең салмактуу кылып (саясатчынын өзүнө да сөз берип) чыгарасыз.

**Машыгуу сынагы. Такалбай жооп тапканга жетиңиз:**

1. Журналист чыгарган макалалары үчүн каармандардан же компаниядан сыйлык алса болобу?
2. Журналист өз ишин пиар жана рекламалык ишмердик менен айкаштыра алабы?
3. Журналист бир эле мезгилде саясый партиянын мүчөсү боло алабы?
4. Журналист мамлекеттик бийлик органдарында иштей алабы?
5. Кайсы бир кесиптешиңиздин бир абзацы жагып калды, аны авторун атабастан өзүңүздүн текстке кошо аласызбы?
6. Кыргызстанда окуяларды калыс, туура, бейтараптуу чагылдырган ЖМКларды атаңыз.
7. Кыргызстан журналисттеринин Этикалык кодекси менен таанышсызбы?

## **ЧЫР ИШТЕРДИ КАНТИП ЧЕЧҮҮ КЕРЕК?**

Журналистке, маалымат каражатынын органына соттук доо коюу фактылары Кыргызстанда көндүм көрүнүш болуп калды. Анын басымдуу бөлүгүн доо койгондор утуп кетип жатышат. Анын себептерин буга чейин айттым. Журналист же маалымат органы кээде атайын жалган маалымат таратып тутулса, айрым учурларда калпыстык кетирип, тузакка илинет.

Төмөндө чырларды чечүүнү жолдору тууралуу кыскача сөз кылабыз.

**1. Журналист же ЖМК органы доогерден гезит бети (теле же радио эфир) аркылуу кечирим сурайт.** Эки тарапты убара кылбай, түйшүккө батырбай турган бул жол турмушта көп колдонулуп келатат. Кийинки кезде доогерлер кечиримге алымсынбай, ири өлчөмдө акча өндүрүүгө умтулганы байкалат. Адистердин айтымында, биерде эки жагдай бар. Биринчиден, ЖМКлар бирөөнү улам каралап коюп, улам кечирим сурап кутулуу амалын таап алышты. Ошондуктан, доогерлер катаал чара көрүүнү талап кыла баштагандай. Экинчиден, айрым адвокаттар ЖМКлардан акча өндүрүүнүн кыныгын алышты деген пикир да бар.

**2. ЖМКлардын үстүнөн даттанууларды кароо боюнча комиссияга кайрылуу.** Бул орган чыр иштерди сотко жеткирбей чечүүнүн цивилизациялуу жолу катары саналат. Эл аралык уюмдар бул орган Кыргызстанда сөз эркиндигине кошумча кепилдик болот деп эсептейт. Комиссияга ЖМКлардан жапа чеккендер да, журналисттердин өздөрү да кайрыла алышат. Эки тараптын катышуусу

астында чырды сотко жеткирбей чечүү жолдору каралат. Адатта ачык кечирим суроо жолу сунушталат.

**3. Сот органдарына арыздануу.** Чыр иштерди чечүүнүн эң түйшүктүү, чыгымдуу жолу. Өткөн кылым соңунда сот иштери эреөөн көрүнүп, көп учурда элдешип же кечирим суроо менен бүтө турган. Азыр доогерлер журналисттерди, ЖМКларды аябай калышты десек болот. Айрым басылмалар сотто утулуп, жабылганга чейин барууда. Кыязы, бул да болсо Кыргызстан, кыргызстандык журналисттер сөз жок басып өтө турган жол болсо керек. Акыры келип чынчыл, жоопкер журналистикага ээ болобуз.

## **ЖУРНАЛИСТТИН КООПСУЗДУГУ**

Дүйнөдө, анын ичинде Кыргызстанда журналисттерди коркунучтар жана болжоп болгус жагдайлар тооруп келет. Айрыкча чек ара жаңжалдары болгон жерлерде, же саясый жана социалдык кырдаал курчуган маалда журналисттердин жана ЖМКлардын ишмердиги өзгөчө көңүл чордонунда болот. Мындай учурларда ЖМК жетекчилигине жана журналисттерге ачык да, кыйыр да кысым көрсөтүүлөр болбой койбойт.

Бул бөлүмдө массалык митингдер, чек ара жаңжалдары, табият кырсыктары сыяктуу чукул окуяларда, кыйчалыш кырдаалда коопсуздукту кантип сактоо керектиги, журналисттер менен ЖМК өкүлдөрүнө кысым көрсөтүүнүн көп колдонулган ыкмалары тууралуу, ошондой аракеттерге каршы туруу боюнча сунуштар ортого салынат.

**Кырдаалды баалоо.** Массалык нааразылык акциясы өтүп жатканда журналист эң оболу адамдардын түрпүнө,

маанайына карап, баш бергис абал түзүлүп, калайман түшпөйбү – ошону баалаш керек. Эгер жеке коопсуздукка коркунуч бар экенин сезсең, ызы-чуудан алыс турган артык. Эл аралык журналистиканын эрежеси боюнча, окуяны чагылдырганы келген репортердун коопсуздугу башкы орунда турат. Ошондуктан, башына каска, денесине ок өтпөс жилеттен бери кийинтип жиберешет.

Азыркы курал колдонулган жаңжалдарда эч бир тарап журналисттерди аябай турганын Ирактагы, Ооганстандагы жана Сириядагы согуштар көрсөттү. 1999-жылы мен Баткен окуясын чагылдырууга барганда болжоп болгус кырдаал көп эле болду. Кыргызстанда жаңжалдарды чагылдыруу тажрыйбасы жок эле, ошондуктан башты тобокелге байлап жүрдүк.

2002-жылдагы Аксы окуялары, 2005-жыл 24-март алдындагы жана андан кийинки козголуштар, 24-марттагы Бишкектеги көтөрүлүш кыргызстандык журналисттер үчүн чоң сабак болду. Тоң жана Кочкор райондорунда жолдор бөгөлүп, жаалданган эл окуяны чагылдырууга барган журналисттерди бийликчил, оппозициячыл деп бөлүп, ал турсун күч колдонгон учурлар катталган.

Кээде тынч өтүп жаткан митинг капилеттен эле тополоңго айланып кетет. 2005-жылы 17-июнда президенттикке талапкерлердин биринин тарапташтары Өкмөт үйүнүн астында тынч жыйын өткөрүп жаткан эле. Бир маалда эле сүрмөтоп козголуп, темир дарбазаны жарып өтүп кетсе болобу! Окуянын жүрүшүн бейкапар жазып турган журналисттер сүрмөтоптун тебелендисинде кала жаздап кутулганбыз.

**Бейтарап позицияны кармануу.** Массалык акцияны чыгылдырып жаткан кабарчы бейтарап экенин дайыма билгизип турганы оң. Митингге ар кандай адамдар келет, кээси ичкилик ичип алган болот. Аларды жаман көргөнүңдү түк билгизбөө керек. Нааразы тараптын же бийликтин кылганына да нааразы экениңди ачыкка чыгарба, окуяга карата жеке оюңду ичиңе кат.

**Артыкбаш нерселер болбосун.** 24-мартта чоң толкундоолор болорун журналисттер сезгенбиз. Ошондуктан, мен Би-би-си берген көрсөтмө боюнча, автомашинаны алыс токтотуп, үн жазгычтан башкасынын баарын калтырып, окуя болгон жерге келдим. Бирок ал күнү чукул окуялар журналисттик жүрүм-турумдун жазылган да, жазылбаган да мыйзамдарын бузду. Анткени, кайсы бир жактан таяктар учса, башка жактан бирөө бирөөнү төбөлөп, туш-туштан таштар жаап, “кимди ким көрдү, Быржыбайды там басты” болду да калды.

Ошондо башыма таягыбы же ташыбы тийип, өзүм аман калганыма сүйүнгөн бойдон кеткеним эсте. Ал эми жакын тегеректе айрым машиналар талкаланып, акчасын, капчыгын жоготкон кесиптештерим көп эле болгон.

**Обу жок эрдик кылба - өмүр артык.** Албетте, жакшы репортаж берем деп ар бир кабарчы чуркайт, тобокелдикке барат. Бирок өмүр бир эле келет. Азыр дүйнөдө бөөдө ажал тапкандардын алдынкы сабында журналисттер турушат. Кан майданда болгонун болгондой көрсөтөм деп өмүрүнөн айрылган кесиптештер саны артуу үстүндө.

**Журналист жаңжалдарга катышуу үчүн эмес, чагылдыруу үчүн барат. Каршы тарап менен атышуу үчүн эмес, согуш окуясын чагылдырууга барат. Дагы кайталайын: өмүрдөн артык эч нерсе жок!**

Эмесе, массалык нааразылыкты чагылдыруу маалында эске ала турган айрым кеңештерди ортого салайын.

- **Кийим жупуну болсун.** Көздүн жоосун алган кийим көпчүлүктөн бөлүп көргөзүп, жаалданган топтун же снайпердин көзүн кызытары анык. Аскер кийимин кийе көрбөгүлө.
- **Демонстранттар менен укук коргоо органдарынын ортосунда калбагыла.** Козголоңду же демонстрацияны чагылдырууда орун тандоого өзгөчө көңүл бөлүү зарыл. Эрегишкен тараптардын ортосунда калып, бөөдө таяк жешиңер ажеп эмес. Обочодо туруп, кесиптик милдетти аткаруу туура. Бул журналисттик материалдын сапатына залакасын тийгизбейт, тетирисинче четтен көз салуунун өзү маалымат кардарына окуянын толук көрүнүшүн жеткирүүгө өбөлгө түзөт.
- **Жаныңарда дайыма жеке же журналисттик күбөлүк жүрсүн.** Кызыган кырдаалды чагылдыруу учурунда журналистти укук коргоо органдары кармап кетиши ыктымал. Мындайда документ сактайт. Кийинки кезде кабарчылар ПРЕССА деген белги салынган жилет кийип алып калышты.
- **«Шашкан – шайтандын иши».** Кан кызыган кырдаалда сабырдуу жана салкын мамиле эң туура чечим кабыл алууга өбөлгө боло алат. Эч качан дүрбөлөң түшпөш керек. “Шашкан – шайтандын иши” деп тегин жерден айтылган эмес.

## КОРКУТУУЛАР ЖАНА КАРШЫ ЧАРАЛАР

Журналисттер коркутууларга, эскертүүлөргө көп эле кабылышат. Айрыкча кызмат адамдарынын кыңыр иштерин ашкерелеген кабарчыларды тобокелчилик тооруйт. Коркутуулар адатта эскертүү, психологиялык басым, сотко сүйрөө жана күч колдонуу түрүндө болорун тажрыйбадан улам билебиз.

Психологиялык кысым журналисттерди кодулоонун эң кеңири жайылган ыкмасы. Бул белгисиз бирөөлөрдүн телефон чалуулары, Интернет сайттарынан, белгисиз телефондук номерлерден SMS кабарлар, автору аталбаган каттар ж.б. аркылуу жасалат. Азыркы технологиялар мындай коркутуулардын булагын жана коркуткан адамдын ким экенин аныктоого мүмкүндүк берет.

Көптөгөн коркутуулар өлкө мыйзамдары тарабынан кылмыштуу жосун же администрациялык укук бузуу катары караларын журналист эсине тутуп алууга тийиш. Көп учурда ЖМК өкүлдөрү бул сыяктуу коркунучтар же кысым көрсөтүүлөр тууралуу маалымат каражаттарына кабар жарыялоо менен чектелип, “баары бир табышпайт” деген ойдон улам түздөн-түз укук коргоо органдарына кайрылышпайт.

Коркунуч тооруган же кысым болгон кезде жеке коопсуздукту сактоонун төмөнкүдөй аракеттери сунуш кылынат.

- **Кандай гана коркутуулар менен кысым көрсөтүүлөр болбосун сабырдуу болуп, бул окуяга олуттуу мамиле жасоо зарыл. Дүрбөлөң түшүп же**

алдастап калбаш керек – андайда коркуткан тарап эрдемсинип, ого бетер басым жасашы ыктымал.

- **Укук коргоо органдарына тезинен кайрылуу** мыйзамсыз аракеттердин жолун буунун эң керек амалы жана кылмышты ыкчам ачууга да оң таасирин тийгизет. Ырасмий түрдө кайрылып жана тийиштүү каттоодон өткөндөн кийин гана укук коргоо органдары жарандардын арыздары боюнча тиешелүү иш-аракеттерди аткарууга киришет. Оорусуна же башка жүйөлүү себептерден улам жеке өзү кайрылуу мүмкүн болбосо, туугандардын же жакындардын арызы боюнча укук коргоо органдарынын өкүлдөрү өздөрү келиши мүмкүн.
- **Жеке сактануу чаралары.** Эң эле жөнөкөй коопсуздук чараларын көрүш керек: караңгыда жумуштан жана үйдөн сыртка чыгууну кыскартуу, кесиптештердин, достордун, тааныштардын коштоосу менен жүрүү, ээн же билбеген жерлерден оолак болуу, бейтааныш адамдардын өтүнүчтөрү менен кайрылууларына жооп кайтарбоо ж.б.у.с.
- **Иш берүүчүдөн жардам.** Коркутуу болгондо, албетте, ЖМК жетекчисине кайрылуу керек. Жетекчи чара көрүүгө, жардам берүүгө милдеттүү. Мисалы, кызмат унаасын берүү, үйдөн ишке жана иштен үйгө чейин коштоп баруу.

**Кантсе да, журналисттин этикалык эрежелерин бекем тутунгандан артык анын коопсуз ишин камсыз кылган чаралар болбосо керек.**

## КОРУТУНДУ СӨЗ. КЕҢЕШ-СУНУШТАР

Журналистти жакшы көргөн бар, жаман көргөн бар, сыйлаган бар, көрөйүн деген көзү жогу да бар. Биздин кесиптин тагдыры ушундай, баарына жакшы көрүнүү мүмкүн эмес, кереги да жок. Ал турсун журналисттер тууралуу ар кандай тамашаларды, азилдерди чыгарып келатышат. Мисалга орусиялык медиадан алынган азилден айрым үзүндүлөрдү бере кетейин. “Журналист да адам” деген аталышта бизди төмөнкүдөй сүрөттөшкөн экен. Мен да көргөн-билгениме жараша “туздалган” кошумчаларды киргиздим:

- Журналист - капыстан телефон чала калып, шашып жетип келген адам.
- Дээрлик бардык интервью берген адамдар журналистке бирдемкеси кемдей сезилет.
- Сенден керек “үн” алам дегенде алдыңа төшөлүп берет.
- “Үн” дегени - өзү жазып келген тексттен алынган 20 секунддук үзүндү.
- Андан ашыкча жана мазмундуу сөз айтсаң да, баары бир 20 секундду гана калтырып, калганын кыркып салат.
- Сенин “үнүңө” өзүнүн үнүн жамагандан кийин уксаң, өз айтканыңдын маанисин түшүнбөй каласың. Муну журналист «монтаж» деп коёт.
- Сенин ишканаң (клиникаң, фермаң, институтуң) тууралуу айттырып, тартып кеткени менен, кечинде эфир-

ден беш жыл мурда тартылган башка ишкананын сүрөттөрү чыгарын бөркүндөй көр.

- Тартар алдында үстөлгө отургузуп, колуңа китепти же мышыкты карматып, тизеңе балаңды отургузуп, эмеректерди ары-бери жылдырат.
- Тартып бүткөндөн кийин оператордун аккумулятору отуруп калганын айтып, 15 минут бою тартканын кайра тартуу керек деп кебелбей кабарлайт. Бул жолу да жазыларын бир кудай билет.
- Мелжеген 20 секунддук “үндү” алып бүткөндөн кийин журналист баарын шаша-буша жыйыштырат, сиз менен кенедей да иши жок. Сүйлөшөйүн десең, ал маалда машинеси келип калат да, чала-була коштошо атып чыгат. Кетип баратып кийинки интервьюга кечигип атканын айтып наалыйт.
- Кечкурун кайра чалып, бир аз мактамыш болуп, аты-жөнүңүздү, иштеген жериңизди кайра эске салып коюуну өтүнөт. Жазган барагын жоготуп алган экен. Бирок эфирден сенин ат-жөнүң да, иштеген жериң да ката чыгат.
- Журналист - ага керек болгондо сен тартылууга милдеттүү деп ойлогон адам.
- Эгер сиз ишканаңыз ийгиликтүү, ал эми начальнигиңиз мыкты жетекчи экенин, айлыгыңар көтөрүлгөнүн айтсаңыз, реклама болуп калат деп кагат. Журналистке начальниктин жаманы, ишкананын сызга отурганы, айлыктарды айлап албай жатканыбыз керек. Ошондой таризде тартат да, аны «көйгөйлүү сюжет» же «атайын репортаж» деп атайт.

- Журналист - бийликте жалаң “көк мээлер” отурат деп ойлогон адам.
- Ал согуштан “үн” жана “сүрөт” алыш үчүн замбиректерден бир сыйра атып, танкаларды айдап, учактардан бомбаларды таштаткылачы деп аскер адамдарынан талап кылат. Атом бомбасын таштаткыла деп талап кылбаганына да шүгүр.
- Журналист - кантип дарылаш, куруш, окутуш, шаар, өлкө башкарыш керектигин башкалардан мыкты билген адам.
- Журналист - эми биздей эле адам да.

Ырасында эле бул азил кептерде чындыктын үлүшү бар. Ооба, журналист да - артык жана кемчил жактары бар адам. Бирок, журналист болуу тагдыры баарынын чеке-сине эле буюра бербейт. Журналист болууга талпынгандын өзү эрдик. Кудай ыроологон касиети, шык-жөндөмү бар, дарамети күчтүү инсан гана ушундай оор, түйшүктүү, ошол эле кезде кызыктуу жана асыл өнөр-кесипти тандаса керек деп ойлойм.

Журналист диплом алуу менен чектелбеши керек. Өмүр бою окуп, улам тажрыйба топтоп, үйрөнүп отуруу абзел. Эл аралык медиа-уюмдарда иштегендер жакшы айлык алгандыктан эле күчтүү эмес. Аларды тынбай машыктырышат, кесиптик деңгээлин көтөрүп турушат. Ошондуктан, дайыма машыккан спортчулардай чапчаң жана сергек болушат.

Бир караганда кабарчынын милдети жөнөкөй: маалыматты ар тараптан текшер, окуяга тиешелүү жактардан пи-

кир жыйна, аны убагында тарат жана билермандардын талкуусуна кой. Албетте, журналист чынчыл, курч болууга тийиш. Бирок курчтук дегенди сөздүн күчүнө салып, бирөөлөрдү насыя жамандоо, каралоо деп түшүнбөш керек. Фактылар менен образдар гана кабарды, макаланы курч кылат.

Журналистти коомдун “санитары” деп коюшат. Биз коомдун көкөйүндө турган проблемаларды алып чыгабыз, аларга бийликтердин көңүлүн бурабыз. Журналисттер жалаң караны көрүшөт деп калышат. Ал туурадыр, бирок караны айтпай коюуга акыбыз жок. Ошол эле кезде жалаң мактап-жактап жатып алуу да бир жактуу болот. Ошон үчүн болгонун болгондой жаз деген эреже бар эмеспи.

**Биз сөз менен иштейбиз. Сөз болсо жаратмандык да, кыйратуучу да касиетке ээ. Жаш журналисттерге күн сайын, саат сайын сөз менен тынбай иштегенди үйрөнүүгө кеңеш берем.** Кыргыз СӨЗГӨ бөтөнчө маани берген эл. Ошон үчүн “сөздүн кусуру жаман”, “айткандын оозу жалгайт” деп тегин жерден айтылбагандыр. Акындарды, жазуучуларды окуп тургула. Кыргызча – орусча сөздүк деген эле эмне деген кенч? Кыргыздын гүл сөздөрү менен кошо орусчаны билип аласыңар. Сөз байлыгыңар артат. Сөздүн маанисин түшүнөсүңөр. Антпесе улам кийинкилер сөзгө жарды, чоркок, же сөздөрдүн маанисин жетик билбей жазып жатканы жан кейитет. Ал гана турсун гезиттердин аталыштарын жаап коюп окусак, бири-биринен айырмалаш кыйын. Анткени, журналист болгусу келгендер гезит окуу менен гана чектелип, көбүнесе кабарлар, макалар менен гана азыктангандыктан,

гезиттик тил менен бир кылка ой чабыттап калышкандай. Көркөм ой жүгүртүү сабагын көркөм адабияттан алабыз.

Журналистика – бул жекече эмгек. Өз үнүңөрдү, жолуңарды талыбай издегиле. Силердин жазганыңардан эле ким экениңер билинип турсун.

Кыска-нуска маалыматтын тили катары англис тили таанылган. Эл аралык журналистикага мазмун, тажрыйба берген да англис тилиндеги маалыматтар. Бул тил аркылуу дүйнөдөгү эң кадырлуу медиакомпанияларда иштөө мүмкүнчүлүгүңөр артат. Дүйнөлүк медиакомпанияларда ийгилик жараткан кыргыздын уул-кыздары аз эмес.

Күндөр карматпай, зымырык куштай узап кете берет. Билинбей кыйла куракка келип калганыбызды өзүбүз да элес албай калабыз. Ошондуктан, ишти артка жылдырбаш керек, достор!

**Ийгилик ирмемдерден куралып отуруп келет. Аракет кылса - берекет. Колуңардан келет!**





